

O AGRARNIM ODNOSIMA U BANSKOJ HRVATSKOJ (1860—1873)

Dragutin Pavličević

UVOD

Agrarni odnosi u banskoj ili građanskoj Hrvatskoj nakon ukidanja feudalne zavisnosti 1848. nisu u historiografiji dovoljno istraženi. To se posebice odnosi na šezdesete i sedamdesete godine 19. stoljeća kad nakon desetljeća apsolutizma počinje nešto ubrzaniji razvoj građanskog društva iako još postoje ostaci starog feudalnog ustrojstva i traje prijelazno razdoblje sa znacima strukturalne krize.

Prve radove objavili su o toj problematici ekonomski historičari kao npr. Rudolf Bićanić koji je u jednom radu obradio razdoblje do 1860, a u drugome doba ekonomske krize nakon 1873.¹ Josip Bösendorfer je u svojoj monografiji podrobno obradio Slavoniju, ali samo do 1848. uz kratki pregled razdoblja eliberacije nakon toga.² Najviše radova s agrarnom tematikom objelodanio je Bogdan Stojsavljević, ali arhivsku građu nije dovoljno iskoristio za stvaranje sintetskih zaključaka.³ To je donekle popravio Mijo Mirković, urednik tih radova u predgovorima dvjema Stojsavljevićevim knjigama.⁴

Od historičara agrarnom problematikom su se izravno ili neizravno bavili: Igor Karaman,⁵ Vasilije Krestić⁶ i Ljerka Kuntić⁷ te u novije vri-

¹ Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750—1860), Zagreb 1951, 459; Isti, Agrarna kriza 1873—1895. i njezin utjecaj na ekonomsku i socijalnu strukturu Hrvatske, *Ekonomist* 1937.

² Agrarni odnosi u Slavoniji, Zagreb 1950, 265.

³ Gornjaci. Prilog proučavanju gornjočinženih agrarnih odnosa, Zagreb 1959, 191; Isti, Suma i paša u borbi sela u Hrvatskoj i Slavoniji poslije 1848, Zagreb 1961, 313; Isti, Povijest sela, Hrvatska—Slavonija—Dalmacija 1848—1918, Zagreb 1973, 428.

⁴ Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, knj. 9—1959. i 11/1961.

⁵ Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću, Zagreb 1972, 365; Isti, Valpovačko vlastelinstvo, ekonomsko-historijska analiza, Građa za gospodarsku povijest Hrvatske knj. 13, Zagreb 1962, 111; Isti, prilog u Povijesti hrvatskog naroda (zajedno s J. Šidakom, M. Gross i D. Šepićem), Zagreb 1968. i u Enciklopediji hrvatske povijesti i kulture (npr. šumarstvo, stočarstvo itd.), Zagreb 1980.

⁶ Seljački nemiri u Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih godina XIX vijeka, *Zbornik Historijskog instituta JAZU*, vol. 5, Zagreb 1964, 387—438; Isti, Hrvatsko-ugarska nagodba 1868, Beograd 1969, 424 (Uvodni dio: Agrarni problemi, njihov politički značaj i posljedice, 14—39).

⁷ O nekim osnovama za politiku hrvatskih građanskih stranaka u XIX stoljeću, *Radovi* Filozofskog fakulteta — Odsjek za povijest 2, Zagreb 1959, 39—86.

jeme: Dragutin Pavličević,⁸ Štefanija Popović⁹ i Mirjana Gross.¹⁰ Za prvu polovicu 19. st. zapažene priloge dao je Slavko Gavrilović,¹¹ kraj stoljeća obradio je Andrija Radenić,¹² a Vojnu krajinu Mirko Valentić.¹³ Postoje i dvije bibliografije koje su priredili Miroslava Despot,¹⁴ Ivan Erceg,¹⁵ Agneza Szabo obradila je nedavno demografsku problematiku od 1850. do 1880. godine.¹⁶

I. ZEMLJA I STANOVNIŠTVO

1. Opći podaci

U drugoj polovici 19. stoljeća, poglavito od 1850. do 1881. mijenjale su se administrativno-političke granice civilne Hrvatske i Slavonije. Usporedo sa povećanjem teritorija rastao je i broj županija. Godine 1850. bilo ih je šest, 1854. pet, 1861. sedam i 1871. osam (zagrebačka, varaždinska, križevačka, bjelovarska, riječka, požeška, virovitička i srijemska).

Najveće promjene zbile su se 1861. kad je Slavoniji pridodana srijemska županija i istodobno Hrvatskoj oduzeto Međimurje i priključeno zaladskoj županiji u Ugarskoj, a zatim 1871. kad je bivša Varaždinska krajina kao osma županija ušla u sastav Hrvatske. Napokon, 1881. ukinuta je Vojna krajina i

⁸ Seljačke bune i nemiri u središnjoj Hrvatskoj šezdesetih godina 19. stoljeća, *Historijski zbornik* 1980—1981, Zagreb 1982, 13—50; Isti, Prilog poznavanju agrarnih odnosa u virovitičkom kotaru potkraj 19. i početkom 20. stoljeća, *Virovitički zbornik* 1234—1984, Virovitica 1986, 185—194. Agrarni odnosi u banskoj Hrvatskoj (1848—1903), *Naše teme* 11, Zagreb 1984, 2409—2424.

⁹ Problemi i metode istraživanja strukture seljačkog i vlastelinskog posjeda u vrijeme likvidacije feudalnih odnosa, *Radovi* 12, Zagreb 1979.

¹⁰ Počeci moderne Hrvatske. Neopolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850—1860, Zagreb 1985, 521.

¹¹ Agrarni pokreti u Sremu, Slavoniji i Moslavini početkom XIX veka, *Historijski zbornik* 1—4, 1957, 71—82; Agrarno-socijalna zbivanja u požeškoj županiji 1848—1849, *Godišnjak Filozofskog fakulteta* u Novom Sadu V, Novi Sad 1960, 35—48; Daljsko vlastelinstvo karlovačke mitropolije (od kraja XVIII st. do revolucije 1848—49, *Zbornik za društvene nauke Matice srpske* 47, Novi Sad 1967, 5—38.

¹² Položaj i borba seljaštva u Sremu od kraja XIX veka do 1914, Beograd 1958, 393.

¹³ Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1849—1881, Zagreb 1981, 360; Stanovništvo Hrvatsko-slavonske Vojne krajine 1846—1869, 97—130, *Povijesni prilozi* 5, Zagreb 1986.

¹⁴ Osvrt na štampanu građu i literaturu o gospodarskoj povijesti Hrvatske od 1850. do 1918. (Prilog gospodarskoj povijesti iz fondova zagrebačkih biblioteka). U zborniku: Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske, Zagreb 1967, 269—389. Usp. i njen prilog: Slavonija na gospodarskoj izložbi u Zagrebu 1864. U zborniku: Prvo radničko društvo u jugoslavenskim zemljama, Slav. Brod 1969.

¹⁵ *Bibliographia historico-oconomica Iugoslaviae*, Zagreb 1978, ur. Ivan Erceg. U njoj su posebni odjelci o poljoprivredi, stočarstvu, šumarstvu i ribarstvu.

¹⁶ Kad je ovaj rad bio priređen za tisak izašla je zapažena rasprava A. Szabo: Demografska struktura stanovništva civilne Hrvatske i Slavonije u razdoblju 1850—1880. *Historijski zbornik* god. XL, 1, 1987, 167—223. U njoj ima mnogo podataka i o agraru, tj. o strukturi zemljišta, proizvodnosti, stočnom fondu i dr. S obzirom da je autorica uzela u obzir sve službene statistike i da ih je stručno obradila i izradila nekoliko vrlo upotrebljivih tablica, preuzet ćemo neke njene rezultate i upozoriti na izvjesne razlike u brojčanim iznosima.

njeno područje sjedinjeno s Hrvatskom i Slavonijom. U tom razdoblju, tj. 1857, 1869. i 1880. obavljena su tri prva opća popisa pučanstva, kuća, stoke i dr. Njihovi rezultati, iako nepotpuni, ipak omogućavaju analizu unutrašnjih demografskih i gospodarskih odnosa. Međutim, s obzirom na spomenute teritorijalne i administrativne promjene, pomanjkanje izvještaja i slabosti statističke službe, podaci nisu uvijek sasvim pouzdani, pa ni usporedbe, uopćavanja i konačni zaključci.

Godine 1857. imale su Hrvatska i Slavonija 18.300 km², 1861. se povećava na 19.258, pa zatim 1871. na 23.264 km². Isto tako je rastao i broj stanovnika: 865.009, pa 1.142.201 i 1.194.415, odnosno prosječna gustoća stanovništva: 47, pa 48 i konačno 49 ljudi po km².¹⁷ Istodobno je Vojna krajina imala 1869. godine 43.464 km² površine na kojoj je živjelo 695 997 ljudi ili samo 34 na km².¹⁸

Civilna Hrvatska imala je tada 12 slobodnih kraljevskih gradova, a Vojna krajina 7 gradskih općina.¹⁹ Ako se uzme u obzir da je u gradovima živjelo manje od 5% stanovnika i da se i u gradovima, osim Zagreba, Rijeke i Osijeka, većina stanovnika bavila poljoprivredom, onda možemo zaključiti da su Hrvatska i Slavonija bile izrazite poljoprivredne zemlje.

2. Površina i stanovništvo po županijama i pukovnijama

Broj stanovnika u županijama prema popisima iz 1857. i 1869. pokazuje tablica 1.²⁰

Hrvatska Županija	Stanovnika		Površina km ² i gustoća		Poredak gustoće
	1857.	1869.	1857.	1869.	
1. zagrebačka	239.882	236.092	4.427	53,83	2.
2. varaždinska	242.206	159.399	1.828	89,65	1.
3. riječka	70.628	77.228	1.599	48,51	5.
4. križevačka	—	78.839	1.753	53,62	3.
5. bjelovarska Gradovi	—	156.443	3.887	40,31	6.
	55.878	52.720		261,00	
Ukupno	608.594	760.721	13.494	56,37	
<i>Slavonija</i>					
6. požeška	105.689	73.350	2.510	29,50	8.
7. virovitička	—	167.569	4.819	35,19	7.
8. srijemska	—	120.352	2.441	49,31	4.
Gradovi	16.626	20.209		249,50	
Ukupno	256.415	381.480		33,40	
Sveukupno	865.009	1.142.201	23.264	49,10	

¹⁷ A. Szabo, n. dj., 207, tabela 1. Podaci o popisu 1857. objavljeni su u: Statistische Übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Österreich nach der Zählung vom 31. Oktober 1857, Wien 1859. Najvažnije podatke objavio je na hrvatskom Vinko Sabljari u Mjestopisnom rječniku kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, Zagreb 1866. Za potrebe Hrvatskog sabora 1861. izradio je Sabljari statističke preglede (Iskaz stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji) koji se čuvaju u Arhivu Hrvatske, Namjesničko vijeće, kutija 76, br. 9006, 1861.

¹⁸ Petar Matković, Hrvatska i Slavonija u svojih fizičnih i duševnih odnosajih. Spomenica za svjetsku izložbu u Beču 1873, Zagreb 1873, 160 (3, 35).

¹⁹ Isto, 39.

²⁰ A. Szabo, n. dj., 207—209. Izrađeno prema tablici 1 i 3.

Odnose stanovništva i površine u Vojnoj krajini 1869. pokazuje *tablica 2*.²¹

Pukovnija (Regimenta)	Stanovnika	Km ²	Gustoća	Poredak gustoće
1. lička	84.069	2 902	28,96	7.
2. otočka	76.787	3 025	25,28	9.
3. ogulinska	83.284	2 647	31,46	5.
4. slunjska	68.825	1 400	49,16	2.
5. I. banska (Glina)	70.035	1 318	53,13	1.
6. II. banska (Petrinja)	66.096	1 452	45,52	3.
7. gradiška	82.540	1 928	42,81	4.
8. brodska	61.596	2 203	27,96	8.
9. petrovaradinska	102.765	3 429	29,96	6.
Ukupno:	695.997	20 307	34,27	—

Iz navedenih tablica lako možemo zaključiti da je Hrvatska bila gušće naseljena od Slavonije, a isto tako Hrvatska krajina od Slavonske vojne krajine, odnosno Hrvatska i Slavonija zajednički s gustoćom od 49,10 ljudi na km² od obje Krajine koje imaju samo 34 na istom prostoru. Ukratko, pasivni, goroviti i kraški krajevi na zapadu zemlje napućeniji su mnogo više nego doline između Save, Drave i Dunava. To je prije više od sto godina zapazio — P. Matković i zaključio: »U Hrvatskoj reć bi da opada gustoća od sjevera prema jugu, i od zapada k istoku; u Slavoniji pako raste od zapada prema istoku. Ove bi zemlje, navlastito Slavonija s dotičnom Krajinom, mogle znatno veći broj stanovnika bez pomoći obrta hraniti; odatle dolazi nedostatak radnih sila, koj se osjeća u razvoju gospodarstva i obrta pomenutih krajeva.«²²

Ako bismo prema gustoći žiteljstva poredali prvih deset županija, odnosno pukovnija, dobili bismo poredak: 1. varaždinska, 2. riječka (ako se uzme grad s okolicom), 3. zagrebačka (s gradovima Zagrebom i Karlovcem), 4. I. banska (Glina), 5. križevačka, 6. srijemska, 7. slunjska, 8. II. banska (Petrinja), 9. gradiška (Nova) i 10. bjelovarska županija (bivša Križevačko-đurđevačka pukovnija) koja je 1871. sjedinjena s Hrvatskom.²³ Iz prve tri županije, tj. s područja Hrvatskog zagorja i Prigorja i Hrvatskog primorja, odnosno Gorskog Kotara došlo je u početku sedamdesetih godina, poglavito nakon agrarne i gospodarske krize (1873) do ubrzanog raspadanja kućnih zadruga i prvih organiziranih seoba u nizinska područja na istoku (Moslavina, Slavonija i Srijem). Potkraj 19. st. počinju sve češće seobe i izvan Hrvatske pa i izvan Evrope. Mnogi doseljenici iz gorskih u nizinske krajeve radili su godinama kao sezonski radnici i zatim se preseljavali trajno ponukani jeftinim cijenama zemljišta. S druge strane, dolazili su doseljenici iz Češke, Slovačke, Mađarske i austrijskih zemalja i zajednički su bitno djelovali na način života i obradu zemlje.

²¹ P. Matković, n. dj., 34—35.

²² Isto, 35.

²³ Križevačka i đurđevačka pukovnija imale su obje zapovjedništvo (štop) u Bjelovaru. Gradovi Križevci i Koprivnica nisu bili u Krajini nego u civilnoj Hrvatskoj.

3. Naselja, kuće i kućne zadruge

Broj naselja (gradova, trgovišta, sela i zaselaka) prema popisu 1869. također potvrđuje da su Hrvatska sa Slavonijom i Vojnom krajinom bile slabo naseljene, izrazito agrarne zemlje bez jačih urbanih i s mnoštvom upravnih, administrativnih središta koja se ne razlikuju od sela. Samo je 12 naselja u Hrvatskoj i Slavoniji imalo status grada. U njima je živjelo ukupno 85.346 stanovnika ili 7.112 prosječno po gradu. Samo su Zagreb, Osijek, Rijeka i Varaždin imali preko 10 tisuća žitelja, a najmanji Ivanić, ispod tisuću (654).²⁴

Prilike u Vojnoj krajini bile su još nepovoljnije jer je bilo samo 7 gradova (komuniteta),²⁵ a u njima je živjelo ukupno 30.251 ljudi ili prosječno 4.321 po naselju. Samo je trgovački Zemun nasuprot Beogradu imao preko 10 tisuća stanovnika, a najmanji Bag (Karlobag) samo 712, ali je on usprkos tome jedini u Krajini imao status kraljevskog slobodnog grada.²⁶

Dakle, gradova je u civilnom dijelu bilo 12, komuniteta u Krajini 7, ukupno 19. Trgovišta je bilo 50 i sela, odnosno selišta (zaselaka) 4 503. Kuća je bilo ukupno 214.567, i to u provincijalu 140.204 i u vojničkom dijelu 74.363.²⁷ naselja izgleda ovako:

Tablica 3.

Naselja	Civilni dio	Vojnički dio	Ukupno
Gradova	12	7	19
Trgovišta	40	10	50
Sela	3 313	1 190	4 503
Selišta	250	—	250
Ukupno:	3 615	1 209	4 822

U Hrvatskoj i Slavoniji ima mnogo više naseljenih mjesta (3 615), ali su ona znatno manja. U Krajini ima manje naseljenih mjesta (1 209), ali su mnogo veća.²⁸ U Vojnoj krajini osim toga nema zaselaka kao u civilnom dijelu pa i to, uz manji broj naseljenih mjesta, pokazuje da je tamo krajiška uprava djelovala planski na okrupnjivanju naselja. Bio je to tzv. proces ušoravanja radi lakšeg nadzora, kupljenja vojnika i skupljanja dažbina.²⁹

²⁴ P. Matković, n. dj., 39.

²⁵ Komuniteti su bili: Zemun, Petrovaradin, Karlovci (Srijemski), Petrinja, Brod (Slavonski), Kostajnica i Bag.

²⁶ P. Matković, n. dj., 39.

²⁷ Isto, 38.

²⁸ Isto.

²⁹ Taj proces je počeo već u 18. st. i Relković ga opisuje u »Satiru« (kako sela sad u redu stoje, gdje svaka kuća ima mjesto svoje). Posljedica toga je da uz cestu i danas od Novske do Zemuna vodi gotovo neprekinut red sela.

Odnos površine prema broju naselja, kuća, obitelji i stanovnika pokazuje

Tablica 4.

	Hrv. i Slav.	Krajina	Ukupno
1 naselje na km ²	6,4	16,7	—
Kuća po 1 naselju	39,0	61,0	44,5
Stanovnika po naselju	320,0	575,0	385,0
Ljudi u 1 kući	8,2	9,3	8,2

I podaci iz ove tablice potvrđuju prethodnu, tj. da je Krajina u odnosu na Hrvatsku slabije i rastresitije naseljena, da su naselja veća jer zauzimaju 16,7 km², imaju u prosjeku 61 kuću i 575 stanovnika, dok u civilnoj Hrvatskoj imaju 6,4 km², 39 kuća i 320 ljudi.³⁰ S obzirom na to da u svakoj kući živi 8—9 duša, možemo s velikom vjerojatnošću pretpostaviti da je većina kuća bila zadrugnog a ne inokosnog tipa, osobito u Krajini gdje su pojedine kućne zadruge imale i više desetaka članova.³¹

4. Zanimanje stanovništva

Istaknuli smo da su Hrvatska i Slavonija bile izrazito poljoprivredne zemlje pa ćemo prema podacima iz popisa 1869. to i dokazati.³² Izdvojiti ćemo poljodjelstvo (sa stočarstvom), obrt, trgovinu i broj služinčadi jer za ovu temu drugi podaci nisu zanimljivi, a osim toga su tako maleni da su gotovo zanemarivi.

Tablica 5.

Županija	Poljodjelci		Obrtnici		Trgovci		Sluge	
	Broj	‰	Broj	‰	Broj	‰	Broj	‰
1. zagrebačka	111.773	91,86	2.352	1,94	392	0,32	5.421	4,45
2. varaždinska	74.891	91,22	1.207	1,47	148	0,18	5.030	6,13
3. križevačka	23.430	86,77	779	2,89	98	0,36	2.269	8,41
4. riječka	21.316	84,34	2.657	10,51	308	1,22	543	2,15
5. bjelovarska	51.530	96,10	972	1,81	61	0,11	369	0,69
6. požeška	22.463	87,82	1.590	6,23	144	0,56	967	3,78
7. virovitička	52.388	84,36	4.913	7,91	496	0,80	2.785	4,48
8. srijemska	39.146	82,47	3.880	8,17	851	1,80	2.221	4,68
9. gradovi	8.657	20,52	10.354	25,9	1.955	4,8	10.458	24,64
Ukupno	405.144	83,56	28.704	5,9	4.453	0,9	29.459	6,08

³⁰ P. Matković, n. dj., 38—39.

³¹ Bilo je i prevelikih zadruga koje su se morale raspasti, npr. slučaj bunjevačke kućne zadruge u Krivom Putu poviše Senja: »Naša zadruha Prpić, kbr. 2 u Mrzлом Dolu, podijeljena je tajno u 19 diela, a broji 180 duša, te smo se razrodili da se i međusobno ženimo.« (D. Pavličević, Kućne zadruge u Vojnoj krajini, *Naše teme* 11, Zagreb 1982, 1897).

³² A. Szabo, n. dj., 215—216, tablice 7 i 8.

Grad Rijeka imala je tada poljodjelaca 620 (7,68%), obrtnika i zaposlenih u obrtu 3,104 (38,32%), u trgovini 407 (5,03%) i sluga 1.891 (23,35%), ali preko 90% zaposlenih u prijevozu i isto toliko u intelektualnim uslugama. Prema tome Rijeka je bila gospodarski najrazvijeniji grad pa iako nije bila u sastavu Hrvatske, djelovala je bitno na razvoj čitavog Hrvatskog primorja.

Tablica zanimanja stanovništva pokazuje da je najviše ljudi živjelo od poljoprivrede u bjelovarskoj (96,1%), zatim u zagrebačkoj i varaždinskoj županiji, a najmanje u srijemskoj (82,47%), riječkoj i virovitičkoj. Zanimljivo je napomenuti da se svaki peti stanovnik tadašnjih gradova bavio također poljoprivredom, a to govori da su oni tada bili više administrativni nego li gospodarski centri. Isto tako u gradovima je svaki četvrti žitelj bio zaposlen kao sluga, odnosno kućna pomoćnica. Doista, prema ovim statističkim podacima se u Hrvatskoj i Slavoniji ukupno bavilo poljodjelstvom samo 83,56% ljudi, ali tom broju treba dodati oko 4,5% služinčadi i 4,12% seoskih malih obrtnika koji su se usputno bavili obradom zemlje i vrtova, pa će broj onih koji su živjeli na zemlji i u selu prijeći 92,0%. Ako se uzme samo postotak županija bez gradova, onda je u Slavoniji i bez slugu i obrtnika živjelo od poljodjelstva 89,23%, a u Hrvatskoj se taj postotak penje na 91,36. Sa preko 40% seoskih slugu u agraru je živjelo prosječno oko 95% aktivnog stanovništva.

II. STRUKTURA ZEMLJIŠTA I RATARSKA PROIZVODNJA

1. Produktivno zemljište i njegova iskorištenost

Odnos ukupne površine neke zemlje prema kultiviranom, produktivnom zemljištu i broju stanovnika pokazuje njenu gospodarsku razvijenost. U produktivno zemljište ubrajaju se njive-oranice, vrtovi, vinogradi, livade, pašnjaci i šume. Prema prihodu koji su odbacivali na prvom mjestu bili su vrtovi i vinogradi, a na posljednjem pašnjaci i šume.

Austrijske zemlje zajedno s Ugarskom i Hrvatskom imale su 1863. oko 86% produktivne površine, ali su njemačke pokrajine, npr. Bavarska i Saska imale 95%, Francuska 92,5, Engleska 89,1, Španjolska 53,1, a Portugal na posljednjem mjestu samo 21,9. Istodobno je od poljoprivrede u Velikoj Britaniji živjelo 24% ljudi, Pruskoj 45,4, u Francuskoj 53, a u Austrijskoj Carevini 63% stanovnika.³³ Iz tih podataka možemo zaključiti da su austrijske i ugarske zemlje bile srednje razvijene, ali su neke od njih, osobito one na istoku i jugu bile ispod evropskog prosjeka. To se posebice odnosi na Ugarsku Hrvatsku, Slavoniju, Vojnu krajinu i Dalmaciju.

Prema broju jutara produktivnog zemljišta po stanovniku na čelu su: Dalmacija, Koruška i Vojna krajina; na začelju Češka, Moravska, Istarska i Galicija, a u sredini Hrvatska, Ugarska i Štajerska. To pokazuje nenaseljenost ali i nerazvijenost prvih, prenaseljenost i razvijenost drugih, odnosno pomanjkanje zemlje koje je uz industrijalizaciju uzrokovalo migracije iz Češke, Moravske i Galicije prema jugu. Ako uzmemo u obzir i kvalitetu zemlje kao i njenu strukturu, onda ćemo vidjeti da Dalmacija, Koruška i Vojna krajina

³³ Petar Matković, Statistika Austrijske carevine za viša učilišta, Zagreb 1966, 399 (120).

*Odnos produktivne zemlje i stanovništva.*³⁴ Tablica 6.

Zemlja	Ukupno jutara zemlje	Jutara po glavi stanovnika
Ugarska	31,297.991	3,0
Galicija	11,858.190	2,5
Erdelj	8,261.225	3,5
Češka	7,784.972	1,8
Vojna krajina	4,672.729	4,2
Moravska	3,724.222	1,9
Štajerska	3,590.069	3,4
Donja Austrija	3,276.604	2,1
Hrvatska i Slavonija	2,961.403	3,0
Dalmacija	2,142.522	4,9
Kranjska	1,638.714	3,3
Koruška	1,578.667	4,7
Istra i Gorica	1,297.223	2,4

zapremaju gorovite, šumovite, kraške, predjele na kojima se ne može po jutru prehraniti toliko stanovnika kao u Ugarskoj, Slavoniji ili Erdelju. U Dalmaciji je zato velik postotak produktivnog zemljišta što se tu morao svaki i najmanji komadić tla kultivirati da bi škrtta zemlja prehranila svoje pučanstvo. U Slavoniji je bilo suprotno i zemlja je dobre kakvoće pa tri jutra po glavi mogu dati više nego pet jutara u Dalmatinskoj zagori. Zbog toga se u nizinskim predjelima osjeća pomanjkanje radne snage i uopće stanovništva koje se mora prelijevati iz pasivnih krajeva Hrvatske, ali i iz pojedinih dijelova Monarhije. U alpskim predjelima i Gorskom kotaru se teško živjelo uglavnom od šuma i pašnjaka koji tada nisu davali prihod kao njive i vinogradi pa se i tu osjeća prenaseljenost i oskudica koja navodi drvosječe, sezonske radnike i pokućarce iz tih krajeva da sezonski ili trajno odlaze u Slavoniju ili Srijem da nađu kruha i posla (tzv. Kranjci koji i nisu morali uvijek biti iz Kranjske).

S obzirom na to da pedesetih pa djelomice i šezdesetih godina još nije počela izrazita konjunktura drveta, posebice hrastovine, temeljna vrijednost tla svake pojedine zemlje bile su oranica i tada napose vinogradi. Njive su u ukupnoj površini pojedinih zemalja zapremale u postotku: Saska 54,6; Pruska 50,2; V. Britanija 35,0; Rusija 22,9; te Grčka samo 20,0. U Austrijskoj Carevini njiva je u prosjeku bilo 36,8%, i to zahvaljujući Donjoj Austriji, Galiciji, Češkoj, Moravskoj i Šleskoj, dakle agrarnim područjima.³⁵ Hrvatske zemlje imale su tada: Dalmacija samo 11%, Vojna krajina 23,4 i Hrvatska sa Slavonijom 30,5% što je bilo solidno, ali prosjek su podizali istočni, panonski predjeli.³⁶

Navedeni podaci pokazuju da su hrvatske zemlje, koje su imale slične prirodne uvjete za podizanje oranica kao Češka, Moravska, ili Donja Austrija posjedovale i do 20% oranica manje od njih jer se velik dio površine nalazio

³⁴ Isto, 119.

³⁵ Isto, 125.

³⁶ Isto. (Istočna Slavonija i dio Srijema)

pod šumama, pašnjacima, šikarama, močvarama koje je trebalo iskrčiti, odvodniti i privesti proizvodnji. O različitosti pojedinih predjela Hrvatske govori i suvremeni promatrač: »U Hèrvatskoj i Slavoniji spada Slavonija, imenito Srèm meðu najplodnije predele Europe, jugo-zapadni pak kraj Hèrvatske (primorje i gorski kotar) kamenit je i neplodan. Srèdnji prèdel valja više za sijanje kerme nego li žita, dočim Slavonija i meðašni komad Hèrvatske ima ponajviše tlo za pšenicu.«³⁷

S obzirom na to da su tada žitarice činile osnovicu agrarne proizvodnje i stvaranja dobiti, zanimljivo je vidjeti kako stoji s produktivnošću raži koja se tada sijala više nego pšenica.³⁸ Prednjačile su austrijske zemlje, za njima su dolazile Češka, Ugarska i Hrvatska, a najmanje su po jutru površine dobivale Vojna krajina i Dalmacija. U Štajerskoj se poželo oko 15 vagona³⁹ raži po jutru, u Koruškoj 10, Kranjskoj 9, Češkoj 8,6, Ugarskoj i Hrvatskoj po 7,6, Galiciji 5,2, Vojnoj krajini 5,1 i u Dalmaciji samo 3,3 vagona.⁴⁰ Dakle, Štajerska usprkos slabijoj kvaliteti zemlje od Hrvatske, ali boljoj tehnici obrade ima dvostruko veći prinos; u sličnim uvjetima s Vojnom krajinom tri puta veći i u odnosu na Dalmaciju, koja doista ima slabiju zemlju, čak pet puta više.

U tim prilikama primjećuje se da zapadne zemlje Monarhije, koje imaju u prosjeku znatno slabiju kakvoću zemlje, dobivaju dvostruko veće prinose pa su pojedinci zaključili kako bivši kmetovi, navodno, slabo rade: »Gde je priroda zemlju plodnim tlom nadarila, ondè se žiteljstvo slabo brini, da marljivoštu i umnijim težanjem lètinu poveća, dočim se na lošijoj zemlji kod jednake gustoće pučanstva mnogo više na tome nastoji.«⁴¹ O odnosu istočnih (ugarsko-hrvatskih) zemalja i zapadnih (austrijsko-češko-slovenskih) hrvatski statističar Petar Matković kaže da »stanovnici na iztoku manje potrebe imaju«, da su »u naobraženosti ponešto zaostali, što nemaju dovoljno kapitalah i radnih silah.«⁴²

Iza žitarica najvažnija kultura bila je vinova loza. U Evropi najviše je vina tada proizvodila Francuska 70,6 milijuna vedara;⁴³ Austrijska Carevina 39,1; Italija 35,9; Španjolska 35,4 i Portugal 8,5. Među austrijskim zemljama prednjačila je u proizvodnji vina Ugarska sa 22,8 milijuna vedara, Hrvatska i Slavonija 3,6; Venecija (tada pokrajina u Austriji) 3,5; Donja Austrija 1,9; Dalmacija 1,2 i Vojna krajina 0,636.⁴⁴ S obzirom na to da je Istra s otocima

³⁷ Isto, 131.

³⁸ Raž se tada mnogo sijala zbog kruha ali i slame kojom su se pokrivali krovovi (šop). Sijala se i zajedno s pšenicom i takva smjesa se u tadašnjim spisima nazivala napolicom što ujedno označava i obradu tuđe zemlje s koje se priroda dijeli na pola između obrađivača i vlasnika.

³⁹ Vagan je tada bila uobičajena mjera za žitarice. U početku to je bila posuda (modius) razne zapremine. Npr. bečki i požunski vagan imao je 61 litru, a ugarski vagan oko 80 l. U Hrvatskoj je bio u upotrebi bečki, odnosno požunski vagan koji su seljaci obično uzimali kao 45—50 kg.

⁴⁰ P. Matković, Statistika, n. dj., 133.

⁴¹ Isto, 132.

⁴² Isto.

⁴³ Vjedro, vedro, vidro je bila drvena mjera za tekućinu i žitarice (vedrica, čabar, škaf, njemački Eimer) koja je imala različitu zapreminu u raznim zemljama. U donjoj Ugarskoj, Austriji i Hrvatskoj zapremala je nešto preko 56 litara.

⁴⁴ P. Matković Statistika, n. dj., 139.

proizvodila još 0,7 milijuna vedara, možemo zaključiti da su hrvatske zemlje zajedno iza Ugarske bile najveći proizvođač, ali i slab izvoznik vina u Monarhiji. Pa iako su vina iz austrijskih zemalja pa i Hrvatske bila tada »srednje ruke« gdje se više pazilo na »množinu, nego li na dobrotu«,⁴⁵ ipak su gospodari u vinorodnim krajevima mogli šezdesetih godina 19. st. na vinu ponešto zaraditi, pa kad su se podmirile unutrašnje potrebe, ostalo je nešto i za izvoz, poglavito u Dalmaciji i Istri koje su vinom nadoknađivale slabu proizvodnost u žitaricama i pomanjkanje stoke.

2. Struktura zemljišta u Hrvatskoj

Hrvatska i Slavonija imale su 1864. ukupno 2,961.403 jutara korisnog zemljišta i 1,314.577 jutara oranica što čini preko 30% površine zemlje.⁴⁶ Prosjek produktivnog zemljišta po glavi iznosio je točno tri jutra, kao i u susjednoj Ugarskoj. Pod šumama je bilo u Hrvatskoj i Slavoniji 37,4; u Vojnoj krajini 27,8 i u Dalmaciji 21,4 posto. Livade i pašnjaci postojali su u Hrvatskoj na 21, u Vojnoj krajini na 17,1 i u Dalmaciji na 57,4 posto zemljišta.⁴⁷ Prema tim podacima Hrvatska i Slavonija imale su u postotku najviše šuma, a Dalmacija najviše pašnjaka u Monarhiji. S obzirom na to da su šume i pašnjaci, kako rekospo, donosili najmanji prinos po jutru, naše su zemlje i u tom pogledu zaostajale.

Oranice u Hrvatskoj i Slavoniji⁴⁸

Tablica 7.

Županija	jutara	od ukupne površine %	poredak prema %
1. zagrebačka	224.338	30,42	2.
2. varaždinska	96.013	30,00	6.
3. križevačka	98.927	32,96	5.
4. bjelovarska	241.516	35,97	4.
5. riječka	21.850	7,78	8.
6. požeška	124.266	28,88	7.
7. virovitička	300.672	37,11	3.
8. srijemska	206.993	49,26	1.
	1,314.577	32,70	—

⁴⁵ Isto, 140.

⁴⁶ Isto, 121. Usp. A. Szabo, n. dj. 218, tablica 10, donosi podatke u hektarima prema Statističkom ljetopisu za god. 1874, Zagreb 1876. Hrvatska je tada imala 407.968, a Slavonija 364.030, odnosno ukupno 771.997,7 hektara oranica (198). U postotku je Hrvatska imala 30,24, Slavonija 37,26, ukupno 33,18 oranica.

⁴⁷ P. Matković, Statistika, 141—142.

⁴⁸ P. Matković, Hrvatska i Slavonija, 56. navodi da je oranica bilo 40,42% što je očita greška za 10% i zamjena brojki desetinki (umjesto 24 je 42, usp. Szabo, n. dj., 218, tablica 10). Zbog toga smo Matkovićev podatak korigirali.

Prema popisu 1869. kad su u Hrvatskoj i Slavoniji uglavnom izvršene geometarske izmjere, i počelo uređenje katastarske službe i na temelju toga razrezivane porezne obveze, možemo pratiti podatke o zemljištu i prema županijama, odnosno krajiškim pukovnijama.

Navedeni brojčani podaci pokazuju da je najviše njiva u postotku prema površini bilo u srijemskoj županiji gdje su šume bile uglavnom iskrčene i tlo privedeno unosnijoj kulturi — žitaricama. Iza srijemske dolazi zagrebačka pa virovitička županija, dakle uglavnom nizinsko područje uz Savu, Dravu i Dunav. Na posljednjem mjestu je kraška i brdovita riječka županija i od slavonskih, požeška županija koja je obuhvaćala vijenac požeških gora i Požešku kotlinu gdje također tada još nisu počele opsežnije sječe hrastovih šuma.

Oranice u Vojnoj krajini⁴⁹

Tablica 8.

Pukovnija	jutara	od ukupne površine ‰	poredak prema ‰
1. lička	77.446	15,08	7.
2. otočka	52.333	10,00	9.
3. ogulinska	67.232	14,60	8.
4. slunjska	99.655	41,50	2.
5. I. banska (Glina)	101.039	43,91	1.
6. II. banska (Petrinja)	83.383	33,32	4.
7. gradiška	99.395	30,09	5.
8. brodska	130.138	36,87	3.
9. petrovaradinska	143.187	24,25	6.
Ukupno:	853.808	24,26	—

Prema tome na prvom mjestu po kultiviranosti i iskorištenosti tla bila je prva banska pukovnija u kojoj je bilo najviše stanovnika. Za njom slijede slunjska i brodska, a na posljednjem mjestu su gornjokrajiške pukovnije, osobito u Lici i oko nje gdje je bila privedena kulturi samo lička visoravan i doline nekoliko kraških ponornica. Petrovaradinska pukovnija tada još slabo stoji jer nisu započele sječe šuma koje će početi nakon razvojačenja i ukidanja Vojne krajine (1871—1881).

S obzirom na to da oranice čine samo jednu trećinu ukupno iskoristivog zemljišta, izradili smo tablicu koja pokazuje cjelovitu sliku sastava i iskorištavanja tla pet najvažnijih namjena-kultura u Hrvatskoj.

⁴⁹ P. Matković, Hrvatska i Slavonija, 56. Statistički ljetopis (198) iskazuje u Krajini 491.403 hektara oranica što preračunato u jutra daje 877.000, dakle razliku za 20-ak tisuća jutara Gotovo iste podatke Matković je naveo u svom katalogu: Prva dalmatinsko-hrvatsko-slavonska gospodarska izložba 1864.

Struktura zemljišta u Hrvatskoj⁵⁰

Tablica 9.

Županija	Broj jutara i postotak				
	oranice	šume	pašnjaci	livade	vinogradi
1. zagrebačka	224.338	306.119	58.101	115.407	23.374
	% 30,42	39,75	7,54	14,98	3,02
2. varaždinska	96.013	119.497	32.387	40.987	12.338
	% 30,00	37,31	10,42	12,78	3,90
3. križevačka	98.927	115.800	26.331	37.050	9.479
	% 32,96	38,60	8,76	12,33	3,13
4. bjelovarska	241.516	223.238	61.256	46.643	1.181
	% 35,97	33,31	9,13	6,95	0,39
5. riječka	21.850	148.881	45.250	58.771	10.106
	% 7,78	53,14	16,14	20,96	1,56
6. požeška	124.266	241.825	19.696	301.155	4.056
	% 28,88	54,95	4,56	7,00	0,64
7. virovitička	300.672	331.144	52.534	68.038	7.496
	% 37,11	40,87	6,48	8,39	0,91
8. srijemska	206.993	68.997	56.421	30.705	22.223
	% 49,26	16,40	13,43	7,40	5,28
Ukupno:	1,314.557	1,555.501	351.979	427.750	90.457
	% 32,70	38,69	8,75	10,63	2,24

I podaci ove zbirne tablice potvrđuju prethodne zaključke o gospodarskoj razvijenosti pojedinih županija. Na prvom mjestu nalazi se srijemska sa 49,26% oranica i 5,28% vinograda, zatim zagrebačka sa 40,42% njiva i 3,02% vinograda pa virovitička županija sa 37,11% oranica, ali samo 0,91% vinograda. Tri posljednja mjesta dijele: riječka, požeška i varaždinska županija. Postotak površina pod šumama, pašnjacima i livadama govori o nerazvijenosti, zapravo o ekstenzivnom načinu gospodarenja koji je davao male prihode po jedinici površine. Zato se riječka i požeška županija, koje su na posljednjim mjestima po oranicama, nalaze na prvom mjestu po šumskim prostranstvima (požeška 54,95% i riječka 53,14%). Prema površinama pod tada konjunktornim vinogradima na prvom mjestu se nalazi srijemska (5,28%), zatim varaždinska (3,90%) pa križevačka županija (3,13%).

Usporedba navedenih podataka o korištenju zemljišta za četiri najvažnije namjene (njive, šume, livade, vinogradi) s podacima iz 1880. pokazuju dalji razvoj poljoprivredne proizvodnje koji karakteriziraju krčenje šuma i njihovo pretvaranje u orančne parcele.

⁵⁰ Tablica izrađena prema Matkovićevoj Hrvatska i Slavonija, 56—67. Ispušteni su vrtovi sa 1,36% i neproduktivno zemljište sa 4,11%. Usp. Szabo, n. dj. 217—18, tablice 9. i 10. gdje je postotak oranice 33,18 i šuma 38,98. Ostale razlike su minimalne.

Struktura produktivnog zemljišta 1880.⁵¹ u postotcima

Tablica 10.

Županija	oranice	šume	livade	vinogradi
1. zagrebačka	31,5	40,3	14,8	3,37
2. varaždinska	35,1	37,3	13,5	3,9
3. križevačka	34,1	43,6	12,5	3,53
4. bjelovarska	40,7	37,7	13,4	1,54
5. riječka	8,3	52,5	20,7	0,15
6. požeška	29,9	53,2	6,59	0,81
7. virovitička	38,4	37,8	9,22	1,26
8. srijemska	54,4	15,3	7,47	6,29

U tom razdoblju povećale su srijemska, varaždinska i bjelovarska županija površine pod oranicama za oko 5 do 6°/. Ostale županije imale su porast za 1 do 2°/. Prema Matkovićevoj statistici zagrebačka bi imala pad od 9°/, ali to je bila greška koju smo, kako rekosmo, otkrili.⁵² Istodobno smanjene su šumske površine za 3 do 5°/ u križevačkoj, bjelovarskoj i virovitičkoj županiji, te 1°/ u požeškoj. To je bila posljedica sječenja i krčenja šuma. U gotovo svim županijama, osim riječke, porastao je postotak vinograda za oko 1°/ jer je to bila konjukturna grana proizvodnje. Svi navedeni podaci pokazuju da se sedamdesetih do osamdesetih godina, dakle u doba gospodarske i agrarne krize, nije bitno promijenio odnos u strukturi poljoprivrednih površina i da još nije započela intenzivnija sječa i krčenja šuma.

Radi usporedbe navodimo da je npr. na Korčuli bilo 1,72^o/, u Dubrovniku 7,7, u Zadru 10,7 i u Imotskom 15,0^o/ oraničnih površina.⁵³ Neki kotarevi u Ugarskoj, Češkoj, Galiciji imali su već tada i preko 80°/ njiva.⁵⁴ Prema površini pod vinovom lozom prva tri mjesta u Monarhiji zauzimali su Hvar (21,0^o/), Poreč (18,4^o/) i Šibenik (15,1^o/).⁵⁵ Najmanje pak livada imali su tada u Austro-Ugarskoj dalmatinski kotarevi: Korčula, Hvar, Makarska, Dubrovnik, Split, Metković i drugi (od nula do 0,15^o/).⁵⁶

3. Glavne poljoprivredne kulture i njihovi prinosi

U drugoj polovici 19. stoljeća, osobito od sredine do gospodarske krize 1873. najviše se u Austro-Ugarskoj proizvodilo žitarica, nešto manje gomoljika, sočivica i industrijskog bilja. Među žitaricama prednjačile su zob i raž, pa pšenica i kukuruz. Među gomoljikama sve više prevladava krumpir koji

⁵¹ Popis žiteljstva i stoke od 31. prosinca 1880. u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1883, 259. Prema kome je J. R. v. Lorenz-Liburnau izradio tabele Die verteilung der Hauptculturen in der Österr.-Ungarischen Monarchie.

⁵² Isto. Usp. bilj. 48.

⁵³ Isto.

⁵⁴ Isto. Bila su to uglavnom prenaseljena ili već industrijalizirana područja iz kojih je počela seoba u druge austrijske zemlje, pa i Hrvatsku, odnosno Bosnu i Hercegovinu nakon okupacije 1878. godine.

⁵⁵ Isto. Među desetak prvih vinarskih kotareva nalaze se gotovo svi dalmatinsko-istarski, osim tršćanskog i Ob. Hollabrunna u Austriji.

⁵⁶ Isto.

je već tada po proizvedenoj količini bio na prvom mjestu.⁵⁷ Do kraja stoljeća još će porasti proizvodnja krumpira, kukuruza i pšenice.

U Hrvatskoj se sredinom šezdesetih godina najviše proizvodi kukuruza, zatim raži, zobi i pšenice. Isti je poredak i u Vojnoj krajini.⁵⁸ Od ostalih proizvoda najviše se u Hrvatskoj i Slavoniji, pa i Dalmaciji, gajio kupus, pa repa i tek na trećem mjestu je bio krumpir. U Vojnoj krajini je kupus na prvom mjestu, krumpir⁵⁹ na drugom, a repa na trećem. Šećerna repa još nije jače bila prodrila u hrvatske zemlje iako je u Češkoj, Moravskoj, Šleziji pa i Ugarskoj već bila značajna industrijska biljka.⁶⁰

Tablica 11. pokazuje da je glavna žitarica i osnovica prehrane u Hrvatskoj, Slavoniji i Vojnoj krajini bio kukuruz koji je tada davao izdašniji prinos od pšenice, a uspijevao je i u brdovitim predjelima s lošijom kakvoćom zemlje. Na drugom mjestu je zob koja je služila za prehranu konja, ali i ljudi, osobito za nerodnih godina. U Habsburškoj Monarhiji je proizvodnja

Proizvodnja žitarica u milijunima austrijskih vagana⁶¹

Tablica 11.

	Habsb. Monarhija	Hrv. i Slav.	Voj. kraj.	Dalmacija
1. zobi	100	1,262	1,296	0,06
2. raži	65	1,506	1,445	0,05
3. pšenice	50	0,900	0,700	0,20
4. ječma	50	0,856	0,727	0,30
5. kukuruza	44	3,576	1,860	0,25

Proizvodnja gomoljika i sočivica u milijunima austrijskih vagana⁶²

Tablica 12.

	Habsb. Monarhija	Hrv. i Slav.	Voj. kraj.	Dalmacija
1. krumpira	120	0,289	0,875	0,06
2. kupusa	60	0,815	1,099	0,30
3. repe	30	0,640	0,235	0,08
4. sočivicâ	5	0,108	0,136	0,02

⁵⁷ Zbog plodnosti i izdašnosti, ali i propagiranja vojničkih i civilnih vlasti, sadnja krumpira je bila sedamdesetih godina u stalnom porastu, poglavito u brdovitim i kraškim područjima gdje su bile česte pojave gladi. Uzgoju krumpira pridonijeli su i doseljenici iz Češke i Moravske koji su sobom dovozili dobre vrste za sadnju. Zanimljivo je napomenuti da su bolje sorte dijelile svom članstvu podružnice Gospodarskog društva, a dopremane su čak iz Švedske i SAD. Usp, o tome *Gospodarski list* 1871. i *Narodne novine* 243. 23. 10. 1871.

⁵⁸ P. Matković, Statistika, 133. U Vojnoj krajini na četvrtom mjestu po količini bio je ječam koji se tu nije rabio za proizvodnju piva nego za prehranu, osobito u Gornjoj krajini i kraškim dijelovima Hrvatske.

⁵⁹ Isto, 134. Krumpir se tada nazivao i korun.

⁶⁰ Šećerna repa je za razliku od stočne nazivana burak.

⁶¹ Isto, 133—134. Matković, koji je ponekad nepouzdan, u katalogu Prva (...) gospodarska izložba 1864. navodi za Vojnu krajinu upola manje prinose.

⁶² P. Matković, Statistika 134. Među sočivice ubrajali su tada: grah (nazivan i basulj, otuda bažul) grašak i bob.

Proizvodnja industrijskog bilja u tisućama centi⁶³

Tablica 13

	Habsb. Monarhija	Hrv. i Slav.	Voj. kraj.	Dalmacije
1. lana i konoplje	3 000	94,00	61,29	0,2
2. duhana	1 120	25,00	3,00	—
3. repice	1 200	15,00	13,00	—
4. hmelja	90	0,05	—	—

kukuruzna bila na petom mjestu, a u Hrvatskoj i Krajini na prvom, pa i to pokazuje gospodarsko zaostajanje naših krajeva, jer se npr. u Hrvatskoj više gajilo kukuruza nego svih drugih žitarica (osim zobi) zajedno.

Iz tablice 12. vidimo da proizvodnja krumpira još nije u Hrvatskoj i Vojnoj krajini razvijena kao u ostalim zemljama Monarhije, ali je ipak proizvodnja kupusa, osobito u Vojnoj krajini, bila izuzetno velika. Glavni prehrambeni proizvodi bili su, dakle, kukuruz i kupus uz nešto potrošnju ostalih žitarica npr. prosa, heljde, sirka i sočivica (grah i bob).

Gajenje industrijskog (šećerna repa, uljna repica, hmelj) i krmnog bilja (djetelina i grahorica) u Hrvatskoj i Vojnoj krajini (Tablica 13) u odnosu prema Monarhiji pokazuje znatno zaostajanje kao i primjena parnih strojeva u poljoprivredi.

Uljna repica, hmelj i duhan uzgajani su uglavnom u Slavoniji, i to pretežno na veleposjedu, a šećerne repe još tada nije bilo u opsežnijoj proizvodnji na području Hrvatske i Slavonije osim oko Virovitice i u ugarskom Međimurju gdje su radile tvornice šećera.

Potkraj šezdesetih godina na temelju izvještaja o žetvi izrađene su statistike prinosa žitarica i drugih kultura u Hrvatskoj i Vojnoj krajini, ali u njihov sumnja i njihov autor jer su seljaci obično prikrivali pravi rod.⁶⁴

Prinosi žitarica u Hrvatskoj i Krajini 1868/69 u tisućama vagana⁶⁵

Tablica 14.

Vrsta žitarica	Hrvatska i Slavonija	Vojna krajina	Ukupno
1. kukuruz	2 400	1 480	3 880
2. zob	1 040	650	1 690
3. pšenica	980	360	1 340
4. raž	560	236	796
5. napolica	553	504	1 057
6. ječam	500	410	910
7. proso	210	235	445
8. heljda	80	66	146
9. sirak	30	30	60

⁶³ Isto, 135—136. Proizvodilo se, također, mnogo sjemena lana i konoplje koje se upotrebljavalo u kemijskoj industriji. Duhana je tada već bio državni monopol i njegova proizvodnja je bila ograničena i količinski i teritorijalno.

⁶⁴ P. Matković, Hrvatska i Slavonija, n. dj., 59 piše da su »izvještaji o žetvi« na kojima se zasnivaju statistički podaci vrlo »površni« i da bi prema njima svake godine bila nerodica. Zbog toga navedene statističke podatke uzima kao »skrajnji minimum priroda«.

⁶⁵ Isto, 59. Podaci za Hrvatsku i Slavoniju zasnivaju se na žetvi za god. 1868/69. a za Vojnu krajinu na prosječnim prinosima za nekoliko godina.

Podaci iz tablice 11. pokazuju smanjenje proizvodnje uopće, osobito u dvije najproduktivnije kulture, a to su kukuruz i zob. Povećana je samo proizvodnja pšenice u Hrvatskoj i Slavoniji, pa zbog toga možemo zaključiti da su prethodni podaci vjerojatno bili pretjerani, ali i ovi umanjeni.⁶⁶ Slične

Prinosi gomoljika i sočivica u tisućama vagana 1868/69⁶⁷

Tablica 15.

Vrsta	Hrvatska i Slavonija	Vojna krajina	Ukupno
1. krumpir	720	590	1 310
2. kupus	435	300	735
3. repa	396	93	489
4. sočivice	100	154	254

Prema navedenim iznosima vidimo da je povećana proizvodnja krumpira i kupusa u Hrvatskoj što je po svemu sudeći realan iznos u usporedbi s Vojnom krajinom.⁶⁸ Slično je bilo i s podacima o produkciji industrijskog bilja.⁶⁹ Sve pak navedeno govori o prvim počecima popisa o uspjesima žetve u Hrvatskoj, a također i o nedostacima statističke službe toga doba. Zbog toga nam ti podaci mogu poslužiti samo za dobivanje osnovnih obrisa agrarne proizvodnje, a ne i za valjane usporedbe i analize.

Ustanovili smo već da su prinosi u Hrvatskoj, Slavoniji, a osobito u Vojnoj krajinu i Dalmaciji među posljednjima od svih zemalja u Monarhiji.⁷⁰ Prosječne prinose za Hrvatsku i Slavoniju izračunao je P. Matković.

Prinosi po jutru u Hrvatskoj i Slavoniji u vaganima⁷¹

Tablica 16.

Žitarica	Hrvatska Kakvoća zemlje			Slavonija — prosjek
	dobra	srednja	slaba	
1. kukuruz	40	25	15	40—50
2. zob	36	24	12	40
3. pšenica	28	20	12	25—30
4. raž	35	25	15	25—30
5. ječam	38	28	18	30—40

⁶⁶ Isto, 59. Matković izričito kaže da te podatke navodi »neimajući drugih«. razlike pokazuje i tablica proizvodnje ostalih kultura.

⁶⁷ Isto, 60.

⁶⁸ Isto, 60. Prema tablici 12. u Vojnoj krajinu se proizvodilo čak 815.000 vagana kupusa, a prema ovoj samo 300 tisuća što je prevelika razlika.

⁶⁹ Isto, 60. U tablici 13. je bilo blizu 300.000 centi lana i konoplje, a ovdje ima samo 170.000.

⁷⁰ Vidi tablice 11—13.

⁷¹ P. Matković, Hrvatska i Slavonija, n. dj., 59.

Po jutru je najviše na dobroj zemlji davao kukuruz, pa ječam i zob, a na lošijoj zemlji prednjači ječam, pa raž i kukuruz. Zbog toga se na brdovitim i kraškim predjelima sijao najviše ječam i kukuruz, odnosno raž. Ako uzmemo da je vagan oko 45—50 kg, onda možemo zaključiti da je prinos po jutru na srednjoj zemlji u Hrvatskoj bio oko 10 mtc što je nekoliko puta manje nego danas. Po glavi stanovnika otpadalo je u prosjeku 5,6 vagana žitarica. U Hrvatskoj i Slavoniji bilo je 6,4 i u Krajini 4,9.⁷² To je s obzirom na jednoličnost prehrane bilo vrlo malo, osobito na području Vojne krajine koja se svojim žitaricama nije mogla prehraniti pa se žito dovozilo iz Slavonije, Srijema, Banata pa čak i iz susjedne Bosne.⁷³

Navedene prinose po jutru potvrđuju i podaci s virovitičkog gospodarstva s početka šesdesetih godina, koje je bilo jedno od bolje obrađivanih u Hrvatskoj.⁷⁴ S obzirom na to da plodnost nije svake godine bila jednaka, petogodišnji prosjek iznosio je: kukuruza 38, zobi 20, pšenice 18,75 i raži 17,60 vagana.⁷⁵ Istodobno je prinos krumpira bio na tom imanju i do 240 vagana po jutru, dakle težinski i do šest puta više, iako je njegova hranjivost bila manja nego u žitarica.⁷⁶ Na krčevinama i tresetištima virovitičkog posjeda ostvaren je prinos i do 40 vagana pšenice i 60 vagana kukuruza pa je to bio povod sve češćeg krčenja šuma i odvodnjavanja zemljišta koje je nekoliko godina nakon toga davalo obilan prirod.

Kraljevsko namjesničko vijeće nastoji od 1861. uspostaviti stalno izvještavanje o uspjehu žetve po pojedinim županijama, osobito za nerodnih godina koje su tada zbog suše, mraza, tuče ili poplava bile česte. Obično se nakon takvih godina javlja oskudica glad, epidemije i pojačana hajdučija.⁷⁷

Uspjeh žetve žitarica 1862. u mjerovima.⁷⁸

Tablica 17.

Vrsta žitarica	Prirod	Potreba	Manjak	Višak
1. pšenica	143.730	196.400	52.670	—
2. raž	1.030	51.700	50.700	—
3. zob	33.210	29.295	—	3.915
Ukupno:	111.970	277.425	103.370	3.915

⁷² Isto, 59—60.

⁷³ Isto, 58. Tada je već počeo uvoz jeftinijeg žita iz susjedne Italije i daleke Rusije, i to pomorskim putem.

⁷⁴ Usp. D. Pavličević, Prilog poznavanju agrarnih odnosa u virovitičkom kotaru potkraj 19. i početkom 20. stoljeća, *Virovitički zbornik* 1234—1984, Virovitica 1986, 185—194. Imanje je tada pripadalo njemačkim knezovima iz kuće Schaumburg-Lippe.

⁷⁵ Dragutin Lambl, Gospodarstveno putovanje Podravinom i Vojničkom krajinom u Viroviticu i natrag, Zagreb 1864, 24.

⁷⁶ Isto. Lambl je bio prvi ravnatelj novootvorenog Gospodarsko-šumarskog učilišta (1860) u Križevcima i gospodarski pisac.

⁷⁷ Us. o tome D. Pavličević, Hajdučija u Hrvatskoj šezdesetih godina 19. stoljeća, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 20, Zagreb 1988, 129—158. Navest ćemo podatke za jednu takvu godinu u zagrebačkoj županiji.

⁷⁸ Mjerov, mierov, merov ili mirov je, kao što joj i ime kaže, mjera za tekućinu i žitarice, isto što i vagan. U raznim krajevima imao je nejednaku zapreminu od 40 do 80 polića ili poženaca.

1862. podbacila je, dakle, proizvodnja pšenice i raži, uz kukuruz dviju najvažnijih žitarica u prehrani stanovništva.⁷⁹ Županijska uprava u Zagrebu trebala je tada uvesti oko 100.000 vagana hrane da bi spriječila glad koja je harala i u drugim krajevima Hrvatske, osobito u Hrvatskom primorju koje, kako smo već rekli, imalo vrlo slabe uvjete za razvoj poljoprivrede i prilično veliku gustoću pučanstva.⁸⁰

Iz okolice Rijeke i Vinodola stižu često izvještaji o gladi, oskudici, nezadovoljstvu i političkim problemima koji zbog toga nastaju, a iskorištavaju ih mađarski agitatori kako bi dobili Rijeku i okolicu. Od 1857. sve su češće gladi pa uprava riječke županije moli oslobođenje od carina na uvoz hrane, posebice pšenice. Prilikom jedne takve molbe u nerodnoj 1862. godini R. Rubido, kao visoki banski činovnik u Zagrebu, objasnio je položaj Primoraca ovako: »Nije nepoznato, da këršovito hërkvatsko primorje pored najveće radinosti svog doista neutrudljivog žiteljstva nije u stanju proizvoditi toliko, da se isto preko zime prehrani, i znano je u čitavoj domovini, da primorci kao zidari, klesari, piljari, dervari i kramari (sitni putujući trgovci, D. P.) svake godine po širokom svijetu hode, da iz teškom mukom priskërbljenog malenoga svoga dobitka obitelj svoju dosta kukavno uzderžavaju.«⁸¹

4. Ostala poljoprivredna proizvodnja

U većem dijelu banske Hrvatske osnovne životne potrebe stanovništva podmirivala je ratarska proizvodnja. U priobalnim područjima najviše je donosilo vinogradarstvo, a u gorskim predjelima živjelo se ponajviše od stočarstva. S obzirom na strukturu zemljišta, njegovu raznolikost i nizak stupanj načina obrade nije u to doba postojala nigdje intenzivna, plantažna ili jednovrsna proizvodnja. Osim primarne ratarske postojala je sekundarna stočarska ili vinogradarsko-voćarska proizvodnja i iskorištavanje šuma za građu, drvo, potašu, drveni ugljen, šumske plodove i divlje pčelarstvo. U nekim krajevima znatne prihode dobivalo je stanovništvo od duhana, uzgoja dudovih svilaca, sadnje industrijskog bilja, ribolova i lova.

Vinogradarstvo je šezdesetih godina u Dalmaciji, Istri i nekim dijelovima Hrvatskog primorja primarna kultura. U sjeverozapadnoj Hrvatskoj, napose u zagrebačkoj, križevačkoj i varaždinskoj županiji vinova loza dolazi odmah iza žitarica i okopavina. U ostalim dijelovima Hrvatske i u Vojnoj krajini je vinogradarstvo sporedna ili vrlo rijetka djelatnost. Vinorodna područja nalazila su se na prisojnim obroncima prigorskih, zagorskih, požeških, srijemskih uzvisina od Plešivice i Zagrebačke gore na zapadu do Fruške gore na istoku.⁸² Tome treba dodati jadranske otoke, okolicu Bakra i Rijeke te desnu obalu Dunava od Erduta do Iloka.

Habsburška je Monarhija, kako rekosmo, bila među četiri najvinorodnije evropske zemlje (uz Francusku, Italiju i Španjolsku). Tomu su pridonosila

⁷⁹ Arhiv Hrvatske — Namjesničko vijeće, kutija 159, br. 1127 od 11. 1. 1863.

⁸⁰ Isto, br. 17 171—1862.

⁸¹ AH — Dvorska kancelarija, k. XXIX, br. 2052, 20. 6. 1862.

⁸² Poznata su tada bila srijemska, moslavačka, kalnička, zagrebačka, zagorska vina, a najglasovitije je i tada bila bakarska vodica i vino gušćerovac.

jadranska područja od Pelješca do Poreča skupa s talijanskim (metačkim)⁸³ vinima, ali i mađarska i donjoaustrijska proizvodnja. Budući da su na tom području bile ukinute carinske prepreke između austrijskih i ugarsko-hrvatskih zemalja, morala su hrvatska vina izdržati vrlo oštru konkurenciju njegovanih okolnih sorti, npr. mađarskih vina oko Egera (tokajac), Blatnog jezera i današnjeg Gradišća⁸⁴ te štajerskih, istarskih i dalmatinskih vina.⁸⁵ S obzirom na slabo podrumarstvo, znatnu unutrašnju potrošnju i nemoguće prometnice ostala su hrvatsko-slavonska vina gotovo nepoznata izvan granica Trojednice.

Vinogradarstvo je 50. i 60. godina 19. st. bilo produktivno i unosno. Konjuktura vina vladala je i u doba agrarne krize 70—80. godina kad se javljaju i prve bolesti loze (1880). i nestaje vinograda koji su se temeljili na staroj, domaćoj loznoj podlozi i polako prodiru američke sorte koje su bile otpornije na zaraze. Od ukidanja feudalnih odnosa 1848. pa sve do potkraj stoljeća traje stalna i žestoka borba za posjedovanje vinograda što je vode bivši feudalc i kmetovi koji su bili obrađivači gorica i zato su kao gornjaci plaćali gornicu i uz nju vinsku desetinu.

S obzirom na to da su vinogradi bili na neurbarskoj ili izvanselišnoj zemlji, na njih se odluka o ukidanju feudalnih podavanja nije odnosila. Pitanje davanja vinskih daća nisu riješili patenti iz 1853. i 1857. nego tek posebni zakoni iz 1876. i 1903. S obzirom da su seljaci bili i dalje samo zakupnici, morali su plaćati za korištenje vinograda činž,⁸⁶ davati gornicu i još jednog kopuna kao poseban dar.⁸⁷

Seljaci su smatrali da su vinogradi njihovi i zato su odbijali davati gornicu i činž, a vlasnici su nastojali prekinuti zakupničke odnose i vratiti vinograde izravno u svoje ruke pa ih raditi u vlastitoj režiji. Gornjaci su mogli otkupiti vinograd od vlasnika, a on je pak najčešće nastojao »nazadotkupom« uz pomoć sudskih i političkih vlasti oteti seljacima ono što su oduvijek radili, sadili i njegovali. Počela je borba za vinograde koja je trajala sve do početka našega stoljeća.⁸⁸ Ta borba kao i ona za šume i pašnjake bila je uzrok mnogih krvavih sukoba, ovrha pa i seljačkih buna.⁸⁹ Zbog takvih prilika nastoje seljaci podići vinograde na svojim ili krčevinskim zemljama, a i veleposjedi

⁸³ Današnje talijanske pokrajine Venezia — Giulia i Gorizia bile su do rata 1866. u sastavu Habsburške Monarhije.

⁸⁴ Do 1918. današnje Gradišće — Burgenland bio je dio zapadne Ugarske. Vinska središta bila su oko gradova Rusta i Soprona.

⁸⁵ P. Matković, Statistika, n. dj., 140.

⁸⁶ Gornica se davala u iznosu od devetine priroda. Činž je novčana godišnja daća za zemlju koju je kmet obrađivao. Od latinskog cenzus nastalo je njemačko Zins i hrvatska riječ činž, činžene zemlje i činženjak, tj. čovjek koji daje činž.

⁸⁷ Kopun je uskopljeni pijevac koji se davao kao kmetska daća i bio jedan oblik simbolične kmetske podložnosti. Seljaci su svoje gospodare podrugljivo zvali kopunari, tj. oni koji jedu njihove kopune.

⁸⁸ O tome je B. Stojsavljević napisao i posebnu knjigu Gornjaci, Zagreb 1959. Usp. i I. Karaman, Vinogradarstvo, Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture, 721—723.

⁸⁹ Usp. o tome moj rad: Seljačke bune i nemiri u središnjoj Hrvatskoj šezdesetih godina 19. stoljeća, Historijski zbornik 1980—1981, 13—50.

sade nove i obnavljaju postojeće vinograde. Time se bave mnogi istaknuti hrvatski odličnici,⁹⁰ gradovi, samostani pa i pojedine župe.⁹¹

U Hrvatskoj i Vojnoj krajini bilo je potkraj šezdesetih godina 2,24% površine pod vinovom lozom. Unutrašnji raspored pokazuju brojni podaci:

Vinogradi u Hrvatskoj i Slavoniji⁹²

Tablica 18.

Županija	Ukupno jutara	% površine	Poredak
1. zagrebačka	23.374,5	3,02	4.
2. varaždinska	12.338,6	3,90	2.
3. križevačka	9.479,6	3,13	3.
4. bjelovarska	1.181,6	0,39	3.
5. riječka	10.106,7	1,56	5.
6. požeška	4.056,3	0,94	6.
7. virovitička	7.496,2	0,91	7.
8. srijemska	22.223,5	5,28	1.
Ukupno:	90.457,7	2,24	

Vinogradi u Vojnoj krajini

Tablica 19.

Pukovnija	Ukupno jutara	% površine	Poredak
1. lička	7	0,00	9.
2. otočka	84	0,01	8.
3. ogulinska	202	0,04	7.
4. slunjska	2.329	0,96	4.
5. I. banska (Glina)	3.367	1,50	2.
6. II. banska (Petrinja)	1.591	0,60	5.
7. gradiška	3.350	1,00	3.
8. brodska	2.156	0,55	6.
9. petrovaradinska	9.509	1,61	1.
Ukupno:	22.595	0,64	

Podaci iz navedenih tablica samo potvrđuju prethodne zaključke o vinogradnim područjima u Hrvatskoj. Najviše vinogradarskih površina ukupno imala je zagrebačka pa srijemska i varaždinska županija, ali prema postotku površina pod lozom na prvo mjesto dolazi srijemska, zatim varaždinska, križevačka pa tek onda zagrebačka županija. U Vojnoj krajini uzgoj vinove loze

⁹⁰ Gospodarski list 46, 14. 10. 1867. piše kako se među vinogradarima ističu I. Kukuljević, Lj. Vukotinović, Metel Ožegović, grkokatolički biskup Smičiklas pa vlastelini: Inkey, Fodroczy, Kiepac i dr. Ljudevit Ožegović je u Gušćerovcu kraj Križevaca podigao vinograd Metelov brijeg i otud dobio gušćerovačko vino koje je na gospodarskoj izložbi u Parizu 1867. odlikovano kolajnom.

⁹¹ Isto. npr. župe u Ludbregu, Moravču, Brckovljanima i župnici i političari J. Beruta i F. Žužel.

⁹² P. Matković, Hrvatska i Slavonija, n. dj., 62. U Krajini je bilo samo 0,64% površine pod vinogradima pa prosjek za čitavu Hrvatsku (osim Dalmacije i Istre) iznosi 1,50%. Hrvatska i Slavonija imale su 1869. godine 2,46% površine pod vinogradima (A. Szabo, n. dj., 218, tablica 10).

ima sasvim sporedno značenje, osim u petrovaradinskoj pukovnici koja je zahvaćala obronke Fruške gore. Hrvatska sa Slavonijom podmirivala je svoje potrebe vina i još je nešto preostajalo za izvoz, a Vojna krajina ne podmiruje ni svoje potrebe. Ukupno se prosječno godišnje dobivalo oko 2 milijuna vedara od čega je četvrtina otpadala na Vojnu krajinu.⁹³

I u vinogradarstvu, osobito onom u privatnom seljačkom posjedu prevladavalo je ekstenzivno gospodarenje i uzgoj slabijih i direktno rodećih sorti. O slavonskim i srijemskim vinogradima 1863. piše suvremenik Kajo Agjić: »Vinogradi osim Karlovačkih⁹⁴ i njezine okolice (nu i ovi se nemogu nipošto s Budimskim usporediti) jesu također u slabom stanju, čokoće je u nekvojih predjelih bez svakoga reda, i tako riedko, da jedan drugoga dovikuje. Zatim, buduć da se vinogradi negjubre, nit čestito obrađuju, zato i nerode, a i ono što urodi, gjekoji brže bolje oberu grožđe još na pole zeleno, i više put strpaju u rakinsko i nečisto suđe, pa eto ti smrdljive kiseline.«⁹⁵

Potkraj 60. godina prilike se u obradi, poglavito na veleposjedu poboljšavaju gdje »stadoše nove vinograde najplemenitijom vrsti saditi«, stare nasade krčiti i u »nagnjenoj zemlji također izvrstno trsovje u redove stavljati«. ⁹⁶ Iz godine u godinu povećavale su se površine pod lozom kad se »više tisuća rali⁹⁷ šikarja u izvrstne vinograde pretvorilo«. Prinosi su tada iznosili oko 30 vedara po jutru, a bilo je na boljim tlima i u rodnim godinama oko 50 pa i 80 vedara po jutru.⁹⁸ U početku 50. godina ti su podaci o prinosima znatno skromniji, npr. na vinovitičkom vlastelinstvu je prosječan urod bio blizu 20 vedara po jutru.⁹⁹ Od 60. godina i ovdje se obrada poboljšava, po četiri puta se vinograd okopava, redovito gnoji, sadi u redove, i to plemenite sorte. U nekim vinogradima počelo se okopavati »pomoćju rovila s konjskom silom, prišteđujući time mnogo težakah«. Posljedica svega toga je povećani urod koji se kretao od 36 do 50 vedara po jutru.¹⁰⁰ Tada se za vedro vina moglo dobiti 6 do 7 forinti pa to znači da je jedno jutro donosilo prosječno godišnje oko 250 forinti. Za krčenje jednog jutra posječene šume ili pašnjaka

⁹³ Isto. Od vina se dobivala i rakija tropica ili komovica, lozovača i vinski ocat. Vinski drop se upotrebljavao kao stočna hrana i gnojivo (vinski talog). Zbog toga je opravdan zaključak M. Gross u knjizi: Počeci moderne Hrvatske, Zagreb 1985, 191—192 da »vinogradi iskazuju više nego dvostruko veći prihod od oranica i 14,5 puta veći prihod od šuma«.

⁹⁴ To se odnosi na Sremske Karlovce ili Donje Karlovce, a ne na Karlovac u središnjoj Hrvatskoj ili gornjokarlovački kraj gdje gotovo da i nije bilo vinograda.

⁹⁵ *Slavonac* 12, Požega 1863, 188, članak u nastavcima: Prijatelj puka, VII.

⁹⁶ P. Matković, Hrvatska i Slavonija, n. dj., 64.

⁹⁷ Ral je isto što i jutro, tj. onoliko zemlje koliko se s jednim ralom — plugom može izorati u jednom danu — jutru, njem. Morgen i Joch, lat. juger (um). Usp. o tome: V. Mažuranić, Pravno-povijesni rječnik, pretisak Zagreb 1975, I. i II. Odnose starih i metričkih mjera vidi u časopisu *Sidro* 12, Zagreb 1868. Austrijski ral imao je 1 600 hvati, a hvat 3,596m². U Hrvatskoj se za ral uzimalo 1 100, 1 200, 1 300 hvati, u Srijemu i virovitičkoj županiji i 2 000 hvati, (tzv. slavonsko jutro), a npr. u đakovačkom kotaru 1 620 hvati. Dakle, ral ili jutro je različita mjera, ali se obično uzima kao 1 600 hvati kao i danas. To je tzv. katastralno jutro.

⁹⁸ D. Lambl, *Gospodarstveno putovanje*, n. dj., 14.

⁹⁹ D. Lambl, n. dj., 13 po slavonskom jutru.

¹⁰⁰ Isto.

dobivali su sezonski radnici iz Like po 80 forinti, odnosno jednu trećinu prinosa vinograda u jednoj godini.¹⁰¹

Voćarstvo nije, također, usprkos povoljnim klimatskim i zemljišnim uvjetima, bilo u Hrvatskoj i Slavoniji razvijeno kao u drugim, naprednijim zemljama Monarhije. Izuzetak su bili šljivici i proizvodnja suhe šljive i šljivovice kojih je bilo i za izvoz. Uzgoj voća porastao je uvođenjem cijepova, izgradnjom školskih pokušališta i podjelom cijepljenog voća u Vojnoj krajini.¹⁰² Dotad su voćke, osobito jabuke srčike, šljive, orasi, dudovi, trešnje i drugo voće sađeni po pašnjacima i redovito uz putove u naseljima i ceste izvan naselja te u vrtovima i okolo kuća. Na posebnim parcelama sađeni su uglavnom dudovi radi uzgoja svilaca i šljive bistrice radi rakije. Npr. u Vojnoj krajini je potkraj 60 godina bilo 134 jutra dudinjaka (murvinjaka).¹⁰³

O propadanju slavonskih šljivika u početku šezdesetih godina piše već spomenuti K. Ajgić: »A tako su isto i mnogi šljivici izginuli, a mladi se slabo zasađuju...«¹⁰⁴ Od šljive nisu seljaci imali mnogo koristi jer su je, kad je urodila, prodavali u bescijenje pecarima¹⁰⁵ ili su je danima pekli i uspuž toliko i popili koliko su ispekli.¹⁰⁶ I vlastelinstva nisu još tada ulagala u voćarstvo i podizanje pecara za rakiju i žestu što svjedoči i spomenuto virovičko imanje.¹⁰⁷

Uzgoj duhana bio je omogućen pod određenim uvjetima i u određenim krajevima i imao je značenje državnog, carskog monopola. Do 1848. sadio se mnogo i slobodno, u doba neoapsolutizma kad je monopoliziran proizvodnja je pala, a šezdesetih godina opet je bila u porastu.¹⁰⁸ S obzirom na to da je sadnja duhana bila konjunktorna, ali ograničena, izbijali su često nesporazumi i zahtjevi da se dopusti slobodna proizvodnja u svim krajevima gdje za to postoje klimatski i zemljišni uvjeti. Ministarstvo financija iz Beča je odobrilo da se duhan u Hrvatskoj sadi u 23 općine, pretežno u Međimurju i manje u Slavoniji.¹⁰⁹ Iz požeške županije su se žalili banu Josipu Šokčeviću u Zagreb i Dvorskoj kancelariji u Beč i zahtijevali da se ukinu financijalne straže i dopusti slobodna sadnja.

S obzirom na to da se proizvodilo više duhana nego što je to trebalo državnom monopolu, 1859. je i u požeškoj županiji ograničena sadnja, a iduće

¹⁰¹ Isto, 13. To je bio iznos za slavonsko jutro, a za katastralno se davalo 64 for.

¹⁰² Dotad se voćke kalemile izravno na divljaku, a otad se uzgajaju u pokušalištu, tzv. školi i tu cijepe pa se nakon 2—3 godine kao sadnice prodaju.

¹⁰³ P. Matković, Hrvatska i Slavonija, i. dj., 61.

¹⁰⁴ *Slavonac* 12, 1863, 188.

¹⁰⁵ Isto. Pisac navodi da se zrelo voće upropaštavalo zbog lijenosti i nemara ili se prodavalo vrlo jeftino, npr. puna kola šljiva za 1,5 for. To je bila nadnica težaka za dva dana.

¹⁰⁶ Isto. »... al istom što je kazan procurio, eto ti se strkalo malo i veliko, pa udri pit, te tako jim nije trebalo mnogo drvenog suda, kad su odma izpod cievi u kožno (tj. u grlo, D. P.) posalivali«.

¹⁰⁷ D. Lambl, Gospodarstveno putovanje 5 i 14 navodi kako se na imanju knezova Schaumburg-Lippe gradi pecara, tvornica likera (žganičarna) pa i preprega proizvodnje šampanjca.

¹⁰⁸ P. Matković, Statistika, n. dj., 136.

¹⁰⁹ AH — DK, 9, 431/1861. Isto. dopis bana Šokčevića, 796 od 25. 4. 1864. U Hrvatskoj su imale pravo sadnje samo 24 općine: 20 u Međimurju i samo 4 u Slavoniji.

godine je nasad uništen pa je došlo do krvavog sukoba sa seljacima u selu Dubokoj kraj Velike.¹¹⁰ Uprava požeške županije mogli stoga vladara da joj se dopusti slobodnija sadnja jer je »narod posve osiromašio«. To obrazlažu činjenicom da je »prirod u vinu, voću i šumi mrazom uništen« pa ne mogu za »namirenje velikih javnih teretah« dovoljno novaca nasmagati, a duhan im je i prije bio »jedna od najvažnijih granah gospodarstva«. Ističe se kako je ta županija bez prometnica, kako nema drugih izvora zarade i zato mole veću količinu duhana za sadnju.¹¹¹

Svilarstvo i uzgoj svilenih buba bio je u Hrvatskoj šezdesetih godina 19. st. u opadanju iako je ta grana privređivanja imala stogodišnju tradiciju još iz vremena Marije Terezije.¹¹² Naime, osim revolucionarnih potresa i promjena 1848. tome je pridonijela i pošast dudovog svilca koja je 1855. proširila i izazvala naglo opadanje u proizvodnji svilenih čahura.¹¹³ Vlada, gospodarski organi i društva 1860. dopremili novo sjeme iz Azije i uveli posebne nagrade za uzgajivača. Otada se uglavnom uzagajao zeleni japanski svilac koji je davao najbolji prinos uzduž Posavine do Zemuna i u Hrvatskom primorju. Potkraj šezdesetih godina proizvodnja se donekle oporavila i davala 2 000 centi svilenih čahurica.¹¹⁴

Navedene podatke potvrđuje i izvještaj Osječke trgovačke i obrtničke komore za 1864. u kome piše: »Imenovati nam je pako s druge strane jako velik i tužan nazadak. Osiečka svilara (filatorium) je od godine 1861. sasvim prestala (radom, D. P.), pokle je već za više godina radila samo malo a napokon sasvim ništa. Od tada, odkad se je bila pojavila bolest na svilenih bubah, spazio se je u proizvađanju svile vrlo nagli nazadak, što je uzrok, da je bila spomenuta tvornica prestala.«¹¹⁵

Na području Vojne krajine uzgoj dudova svilca bio je obaveza svih graničarskih kuća¹¹⁶ za nj su odgovarale starješine kućnih zadruga koji su ponekad zbog neuspjeha i nemara svojih ukućana oko uzgoja dobivali šibe. S ob-

¹¹⁰ Isto. Zbog zabrana duhan se sadio i prodavao tajno pa se razvio šverc koji su financijske straže nastojale spriječiti. Zbog toga je došlo do »sraženija« sa seljacima, piše Šokčević, koje »kervavih posledicah imaše«.

¹¹¹ Isto, 432. i 1126 od 4. 6. 1861. Požežani se pozivaju na tradiciju i dobar glas njihova duhana u zemlji i izvan nje, ali bez nekoga posebnog uspjeha pa je zbog toga u tom kraju još desetljećima duhan sađen potajno.

¹¹² Još M. A. Reljković u Satiru spominje kako se svuda sade svilene »bagude« (tj. prema talijanskom čahure), a njihove nadzornike i stručnjake zvali su u Slavoniji bagudarima.

¹¹³ P. Matković, Hrvatska i Slavonija, n. dj., 74. O svilarstvu u Vojnoj krajini usp. K. Tkalac, Babogradska kompanija, Županija 1970, 65—68. koji piše da je u tom kraju počelo svilogojstvo 1761. po nalogu vojnih vlasti.

¹¹⁴ P. Matković, n. dj., 74. O uzgoju svilaca pisao je često i Gospodarski list, a tiskane su i posebne upute još u početku 19. st. Državna blagajna davala je i posebne nagrade za uzgoj svilaca (AH-DK- LXXII, 563, 29. 1. 1863).

¹¹⁵ Izvjestje... za Slavoniju, n. dj., 21—22. gdje piše (28) da bolest »na svilenih bubah još uvijek traje te priechi veći napredak u svilarstvu« (1863) pa to izaziva »žrtve pojedinih svilarah«.

¹¹⁶ K. Tkalac, n. dj., 65—66 piše kako je svaka kuća morala uzgojiti 30 dudovih stabala što su nadgledali dudari i satnijski časnici pa ako sve nije bilo u redu, starješine kuća često su dospjele u zatvor ili dobili ljeskovačom.

zirom na to da proizvođači nisu imali neku posebnu novčanu korist, slabljenjem vojne uprave opadala je i nestajala i svilarska djelatnost.¹¹⁷

Pčelarstvo u Hrvatskoj nije u drugoj polovici 19. st. bilo posebno razvijeno iako su na tome nastojala gospodarska društva, trgovačko-obrtničke komore, vlastelinstva krajiški časnici seoski učitelji i svećenici pa su tiskane i posebne upute za uzgajivače i podizani ogledni pčelinjaci. Postojali su izvanredni uvjeti za pčelinju pašu, ali je uzgajanje bilo »vele ekstenzivno, ponajviše još u ulištim i košnicah«.¹¹⁸ Seljaci su uzimali med od divljih pčela, a ako su ih i pripitomili i smjestili u slamnate košnice, brzo su ih udavili dimom i uzeli med i vosak. Iako se i med i vosak dobro prodavao,¹¹⁹ pčelari su se držali i tada »stare metode bez obzira na iskustva i popravke novijeg vremena«. Godine 1869. u Hrvatskoj je proizvedeno 30 000 centi meda i 8 000 centi voska.¹²⁰

Povrtlarstvo je u Hrvatskoj, također, bilo još u zaćecima. Iznimku su činila samo prigradska sela oko gradova: Zagreba, Rijeke, Osijeka, Zemuna i Varaždina. Svi vrtovi zapremali su potkraj šezdesetih godina samo 56.437 jutara ili 1,4% od ukupne površine u Hrvatskoj i 40.892 jutra ili 1,17% u Krajinu.¹²¹ Tek nakon izgradnje željeznica počelo je širenje vrtlarstva i podalje od spomenutih gradova jer se lakše i brže prirod dopremao na tržnice. Uskoro su se u nekim gradovima, npr. u Zagrebu pojavile i prve naseobine stranaca vrtlara — Bugara.¹²² Proizvodilo se razno povrće, a samo su slavonske i srijemske lubenice i đanje izvažane i izvan Hrvatske.¹²³

Osim navedenoga, uzgajao se ponegdje i hmelj, pretežno divlji u Slavoniji, smokve, masline, lovor i bademi u Hrvatskom primorju, uljarice u Slavoniji, brao se kesten u svim prigrorskim krajevima i okolici Rijeke, skupljala se šiška i drvena guba, palila pepeljika i skupljali brojni drugi plodovi i sirovine.¹²⁴ Tako npr. izvještava Osječka trgovačko-obrtnička komora da je 1863. proizvedeno 50 centi hmelja, 32.000 mjerova uljne repice, 5 470 centi meda, 65 centi svilenih čahura, 67.500 vedara piva, 22.000 centi šljiva, 4 100 vedara žeste (špiritita), 15.600 vedara šljivovice, 2.400 vedara octa (vinskog), ali i 30 centi velikih i 900.000 velikih pijavica.¹²⁵ Hrastovih šišaka skupljeno je

¹¹⁷ Isto. Tako je jedna zadruga mogla za dva stabla dobiti ukupno 14 forinti, a jedan konj je stajao pet put više.

¹¹⁸ P. Matković, Hrvatska i Slavonija, n. dj., 74.

¹¹⁹ Vosak se tada upotrebljavao za voštenje tkanina da postanu nepromočive, za voštenje konca u remenera, za mazanje kožne opreme u Vojnoj krajini i dr.

¹²⁰ P. Matković, n. dj., 74.

¹²¹ Isto, 61.

¹²² A. J. Evans, Pješke kroz Bosnu i Hercegovinu (...) 1875, Sarajevo 1973, 84—88 spominje u Zagrebu te godine bugarsku vrtlarsku koloniju koja se nalazila iza Maksimira.

¹²³ P. Matković, Hrvatska i Slavonija, n. dj., 60 piše da se izvozilo oko 200 tisuća komada.

¹²⁴ Guba ili trud se skupljala po šumama, a služila je osušena za paljenje vatre uz pomoć kresiva i kremena.

¹²⁵ Tada su se upotrebljavale za puštanje — sisanje krvi koje je tada bio uobičajeni način liječenja nekih bolesti.

1861. oko 150.000 centi, životinjske dlake¹²⁶ 84 centi, voska 328 centi, koža i krzna 610 centi itd.¹²⁷

5. Stočarstvo

Uzgoj svih vrsta domaćih životinja, a napose goveda, konja i svinja bio je i u 19. stoljeću »duša gospodarstva« jer se uz pomoć njega najlakše dolazilo do gotova novca; ublažavao je česte pojave oskudice i gladi, davao je jeftinu i kvalitetnu hranu i mlijeka te kože i prijeko potrebno gnojivo za zemlju. Konji, volovi, krave, mazge i magarci bili su tada nezamjenjivi kao tegleća i tovarna marva jer nije još bilo željeznica ni brojnih i kvalitetnih cesta.

Radi usporedbe navest ćemo kakvo je potkraj pedesetih godina 19. stoljeća bilo brojno stanje goveda i konja na 100 stanovnika jer te brojke vjerno govore i o gospodarskoj razvijenosti pojedinih evropskih zemalja.¹²⁸

Tablica 20.

Zemlja	Goveda	Konji	Prosjeck konja i goveda
1. Danska	80	23	56,5
2. Vel. Britanija	51	8,6	29,8
3. Austrija (i Ugarska)	41	9,9	25,4
4. Rusija	38	25,0	31,5
5. Francuska	34	8,3	21,1
6. Italija	14	2,0	8,0
7. Španjolska	12	2,4	7,2

Prema tome Habsburška je Monarhija imala prosječno dobro razvijeno stočarstvo. Nalazila se u sredini iza razvijenih skandinavskih i njemačkih zemalja, Velike Britanije i Rusije, ali ispred Francuske i svih istočno i južnoevropskih zemalja. Rusija je stajala nešto bolje, ali zahvaljujući ponajprije razvijenom konjogojstvu koje je bilo nužna potreba te prostranstvom goleme zemlje, odnosno zahvaljujući tradiciji uzgoja konja u kozaka, tatarskih i stepskih stanovnika.

Unutar Monarhije bolje su stajala sjeverne i zapadne krunovine nego naše zemlje što pokazuje i tablica broja goveda (krava, bikova, volova, teladi) i teglećih, odnosno tovarnih životinja (konja, magaraca, mazgi), posebice prosječan broj jedne i druge stoke na 10 jutara zemljišne površine.¹²⁹

¹²⁶ Upotrebljavala se za izradu četaka, kistova, a kozja kostrijet za neke tkanine.

¹²⁷ Izvjestje... za Slavoniju 1864, 28. Otkupljivali su se životinjski papci i rogovci za proizvodnju ljepila, crijeva za izradu tetiva i nadjevanje kobasičarskih proizvoda, ljekovito bilje, trska i slama za krovove, šibe za pletenje košara, stare krpe i drugo.

¹²⁸ P. Matković, Statistika, 146—149.

¹²⁹ Isto, 147—149.

Tablica 21.

Zemlja	Goveda	Konji	Magarci, mazge	Na 10 ju- tara zemlje	Poredak
1. Ugarska	3,835.992	1,569.882	25.882	17,35	4.
2. Galicija	2,325.650	612.222	2.081	24,69	2.
3. Češka	1,835.802	188.568	526	26,01	1.
4. Štajerska	576.105	62.990	320	17,81	3.
5. Kranjska	189.963	20.753	326	12,87	7.
6. Hrvatska	356.622	130.359	1.414	16,49	5.
7. Krajina	502.547	207.451	1.816	15,23	6.
8. Dalmacija	114.775	22.006	24.176	7,51	8.

Prema tome možemo zaključiti da naše zemlje jako zaostaju za Češkom i Galicijom, ali ne i za Štajerskom i drugim austrijskim zemljama. Prema načinu uzgoja i pasminama naše su zemlje zaostajale jer je još prevladavalo ekstenzivno stočarstvo bušastog i domaćeg goveda na otvorenom prostoru i bez staja, bez silaže i skupljanja gnoja za potrebe njiva. Prema površini i broju stoke Hrvatska stoji bolje od Vojne krajine, ali ako se uzme u obzir broj stanovnika u odnosu prema broju stoke, onda ćemo zaključiti da Krajina ima tada mnogo bolje razvijeno stočarstvo. U civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji bilo je ukupno 488.395, a u Vojnoj krajini navodno čak 711.814 grla razne stoke. Dalmacija je kao sredozemna zemlja prednjačila u broju magaraca i mazgi, ali je ukupnom broju stoke gotovo četiri puta bila slabija od Češke.

Prema popisu iz godine 1857. stočni fond u Hrvatskoj i Slavoniji bez Srijema i Vojne krajine bio je:¹³⁰

Tablica 22.

Županija	Goveda	Konji	Magarci i mazge	Svinje	Ovce	Koze
1. grad Zagreb	1.198	506	27	1.410	17	19
2. zagrebačka	126.425	27.330	174	113.630	10.707	1.810
3. varaždinska	113.326	23.605	129	99.859	15.771	259
4. križevačka	26.882	15.335	16	49.231	7.809	—
5. riječka	15.807	1.928	673	3.150	28.639	1.101
6. požeška	58.302	21.591	13	90.863	39.756	18.844
7. osječka	53.188	43.372	203	111.211	53.652	5.671
Ukupno:	395.728	133.667	1.235	469.354	156.351	27.704

U ovu tablicu dodani su podaci za križevačku županiju iz 1851. jer se u izvorniku iz kojega smo preuzeli nisu nalazili, ali su bili ispušteni podaci za srijemsku županiju pa je mogućnost uspoređivanja nepotpuna. Tako npr. goveda ima oko 40 tisuća više nego u prethodnoj tablici, a broj konja je podjednak usprkos tomu što se srijemska županija ne nalazi u popisu. To nam govori o nedostacima tadašnjeg prebrojavanja koje se često služilo i poprečnim pro-

¹³⁰ M. Gross, Počeci moderne Hrvatske, 195.

cjenama umjesto gotovo nemogućeg brojanja stoke koja se nalazila razbacana po pašnjacima i šumama pa ni gospodari nisu znali točan broj vlastitog blaga. Zbog toga su sve komparacije nužno uvjetovane oprezom i možemo ih izvoditi samo orijentacijski.

Govedarstvo je bilo najrazvijenije u varaždinskoj, zagrebačkoj i požeškoj županiji; konjogojstvo u osječkoj (kasnije virovitičkoj jer je zadržala stari povijesni naziv), zagrebačkoj i varaždinskoj županiji; svinjogojstvo u osječkoj, zagrebačkoj, varaždinskoj i požeškoj, a ovčarstvo u osječkoj, požeškoj i riječkoj županiji.

Prema popisu koji je obavljen 1869. bilo je u banskoj ili civilnoj Hrvatskoj i Vojnoj krajini ukupno stoke.¹³¹

Tablica 23.

Vrsta stoke	Hrvatska		Vojna krajina		Ukupno	Ukupno na 100 st.
	Ukupno	Na 100 st.	Ukupno	Na 100 st.		
1. Goveda	411.769	13,3	267.478	13,0	679.247	13,1
2. Konji	155.867	13,3	93.152	13,0	249.019	13,0
3. Magarci i mazge	1.437	0,1	1.220	0,0	2.657	0,0
4. Svinje	440.665	34,0	309.826	44,0	750.491	40,0
5. Ovce	386.345	33,0	401.522	57,0	787.867	41,0
6. Koze	31.295	2,0	81.846	11,0	113.141	6,0

S obzirom na teritorijalne promjene teško je izvršiti valjane usporedbe porasta, odnosno pada stočnog fonda od 1857. do 1880. godine. To je pokušao spomenuti onovremeni statističar P. Matković,¹³² a mi ćemo ovdje dodati podatke koje je priredila A. Szabo.¹³³ Razvoj stočnog fonda u tom razdoblju pokazuje tablica 24.

Godina Zemlja	Vrsta stoke					Grla po stanovniku
	Tegleća	Rogata	Ovce	Koze	Svinje	
1857.						
Hrvatska	54.372	257.356	55.134	3.189	218.049	0,97
Slavonija	65.179	111.490	93.408	24.515	202.047	1,94
Zajedno	119.551	368.846	148.542	27.704	420.123	1,25
1869.						
Hrvatska	65.565	297.946	91.776	8.533	239.176	0,92
Slavonija	91.579	113.386	294.002	22.797	201.066	1,90
Zajedno	157.144	411.332	385.778	31.330	440.242	1,25
1880.						
Hrvatska	63.313	238.420	51.153	3.795	195.542	0,62
Slavonija	24.234	75.593	152.405	11.010	127.613	1,03
Zajedno	87.547	314.013	203.558	14.805	277.155	0,75

¹³¹ P. Matković, Hrvatska i Slavonija, 71.

¹³² Isto, 72. On tvrdi da je u Hrvatskoj i Slavoniji od 1857. do 1869. porastao broj konja za 250 i ovaca za 146.128, a opao broj svinja za 170.873, goveda za 20.330 i koza za 809.

¹³³ N. dj., 222, tablica 14.

Prema navedenoj tablici možemo zaključiti da je znatno opao broj svih vrsta stoke osim ovaca, ali i one iskazuju pad od 1869. do 1880. U tom razdoblju, dakle za samo jedanaest godina zabilježen je pad od oko 60% tegleće stoke, odnosno 69.690 komada manje ili preko 6.000 godišnje. Rogate marve bilo je u istom razdoblju za blizu 100 tisuća manje, a svinja čak 163.087 komada.¹³⁴ Zamjetan je i pad broja koza za blizu 50% i, što je posebno važno, broja svih grla po broju stanovnika pao je s 1,25 na samo 0,75 po jednom čovjeku. Gospodarsku snagu zemlje potkopao je drastičan manjak krupne tegleće i rogate stoke, a financijsku snagu stanovništva poglavito pad broja svinja koje su se na jesen, nakon žirenja, prodavale na sajmovima i od novaca namirivali porezi, druge obveze, kupovala odjeća, dio prehrane i ratarska oruđa. Začuđuje smanjenje broja koza koje su nazivane »sirotinjskom majkom« i u vremenima oskudice i gladi zamjenjivale krave.

Navedeni podaci pokazuju svu žestinu agrarne krize hrvatskog sela u sedamdesetim godinama i opće siromašenje koje je bilo posljedica raspadanja kućnih zadruga, raslojavanja sela, čestih pojava gladi i nerodice, stočnih i ljudskih zaraza.¹³⁵ Sve to je pojačavao novi sistem oporezivanja, pomanjkanje kredita, zelenašenje i druga zla koja su pogađala hrvatsko selo toga doba.

Usporedba broja goveda i konja na sto stanovnika u pojedinim evropskim zemljama i Hrvatskoj pokazuje da je ona za šest puta zaostajala za Danskom u govedima i dva puta u konjima i da je bila na razini Italije i Španjolske, a to su tada bile gospodarski gotovo najnerazvijenije zapadnoevropske zemlje. Za austrijskim prosjekom u broju goveda zaostajala je blizu tri puta, ali je imala nešto veći broj konja. Međutim, Hrvatska i Krajina bile su po broju svinja na visokom mjestu u Monarhiji, odmah uz Češku, Erdelj i Štajersku.¹³⁶ Konjogojstvo je bilo najrazvijenije u kotarevima: Vukovar, Valpovo, Đakovo, Dugo Selo i Prelog u Međimurju; govedarstvo u Prelogu, Sisku, Virovitici i Vukovaru, a svinjogojstvo u Đakovu, Valpovu, Kutjevu i Slatini (Podravskoj).¹³⁷ U svinjarstvu prednjačili su slavonski kotarevi gdje su postojale nepregledne hrastove šume u kojima su se žirom u jesen tovilili čopori svinja i nakon toga tjerali na sajam.

Ocjenu tadašnjeg stočarstva dao je spomenuti P. Matković koji kaže: »U obće gojitba i krmljenje stoke nije prema današnjim zahtjevom; u ostalom u boljem je stanju na povećih imanjih, te znatno podpomaže svojimi proizvodi izvoznou trgovinu. U Krajini pako bori se stočarstvo s mnogimi mahnam, naimo što je krajišnik pohlepan da drži više marve no što ju može hraniti, i što marvu za posao nerabi prema mjeri njezinoga razvitka. Obilnimi sredstvi što vlada daje, nastoji se oko oplemenjivanja pasmina te time se je nadati da će vremenom stočarstvo i u Krajini bolje krenuti.«¹³⁸ Oplemenjivanje je išlo dosta teško, ali je ipak napredovalo, osobito konjogojstvo u Krajini gdje se zbog vojničkih potreba osnivalo pastuharne i ždrebarne u brodskoj, gradiškoj, II.

¹³⁴ S obzirom da je popis izvršen 31. prosinca kad je većina svinja bila poklana, podaci nisu realni.

¹³⁵ Od šezdesetih do sedamdesetih godina bilo je nekoliko stočnih i ljudskih epidemija koje su se ondašnjim lijekovima teško suzbijale.

¹³⁶ M. Gross, Počeci moderne Hrvatske, 196.

¹³⁷ Osim Međimurja koje je tada pripadalo Ugarskoj i Dugog Sela svi ostali kotarevi bili su u civilnoj Slavoniji.

¹³⁸ Hrvatska i Slavonija, n. dj., 71.

banskoj i križevačko-đurđevačkoj pukovnji. U Hrvatskoj, poglavito u Slavoniji, taj su posao radila vlastelinstva na svojim ergelama npr. u Đakovu, Rumi, Virovitici, Daruvaru, pa ponegdje i gospodarske podružnice npr. u Dugom Selu.¹³⁹

Uopće, u zapadnim i sjevernim predjelima prevladavao je utjecaj iz Austrije i Ugarske¹⁴⁰ pa je uz Dravu dominirala snažnija ugarska pasmina i konja i goveda, a uz Savu i dalje prema moru bili su u uzgoju pretežito bosanski konjići i krave buše, a tek kasnije planiranim uzgojem i doseljavanjem Nijemaca, Ceha i Mađara koji sobom dogone i vlastitu stoku, poboljšava se donekle pasminski sastav blaga u Hrvatskoj.¹⁴¹ Pojedine općine, krajiške pukovnije i gospodarska društva kupovali su ili dobivali pastuhe i bikove i tako poboljšavali domaću miješanu pasminu belgijskim, engleskim konjima i lipicanerima te švicarskim, tirolskim i drugim govedima. Od šezdesetih do sedamdesetih godina zamjećuju se tek prvi koraci na tom području koji će dati značajnije rezultate tek potkraj stoljeća.

U govedarstvu bio je temeljni problem, osim ekstenzivnog uzgoja, i nedostatak mljekarstva i sjararstva, dakle finalne prerade mlijeka i njegove veće iskoristivosti u prehrani. Zbog toga su i neka imanja poput virovitičkog napuštala uzgoj goveda i priklanjali se šezdesetih godina plemenitom ovčarstvu.¹⁴² Na to ih je nukala sve bolja i veća količina vune i dobra kakvoća ovčjeg gnoja koji je ostajao po njivama nakon paše.¹⁴³ Zato se u Hrvatsku ponovno vraća merino ovca koja je prvi put dopremljena iz Španjolske još u doba Marije Terezije.¹⁴⁴ Bilo je pokušaja da se proširi umjesto domaće, turopoljske i mangelice i engleske svinja, ali bez uspjeha jer plemenitoj jorkširskoj pasmini nije odgovarao poludivlji uzgoj u slavonskim šumama.¹⁴⁵

Peradarstvo, lov, morski i riječni ribolov davali su značajan prilog prehrani stanovništva, osobito za nerodnih godina, a u pojedinim krajevima, npr. uz veće rijeke i uzduž morske obale riba je bila temeljna hrana, a ribarstvo osnovno zanimanje pojedinih sela koja nisu imala veće površine pod oranicama, pašnjacima ili šumama. Uzgoj peradi imao je veću važnost samo u blizini gradova gdje su proizvođači imali u blizini potrošače. Hrvatska je bila poznata

¹³⁹ *Gospodarski list*, 15, 11. 4. 1857. piše kako su u Dugom Selu imali dobre konje »domaće gojitbe« koje su zbog njihova »čilog držanja i gjejernosti« uputili iste godine na bečku gospodarsku izložbu. Istodobno je grof Drašković iz Božjakovine poslao svoje crno i bijelo vino na izložbu, a svinje nisu izlagali jer nisu bile prikladne.

¹⁴⁰ P. Matković, *Hrvatska i Slavonija*, n. dj., 72 piše: »U krajevih uz Muru i Dravu dolaze konji od bolje ugarske pasmine, i tu se osobito nastoji oko gojitbe konja, jer trgovanje mladimi konji znatni prihod gospodarom daje.«

¹⁴¹ Isto, 72—73.

¹⁴² D. Lambl, *Gospodarstveno putovanje*, n. dj., 15.

¹⁴³ Isto, 16. Autor piše kako će nova stada kvalitetne merino ovce omogućiti veću »rodnu snagu i plodnost telah« i uz to osigurati »izvoz vune, mesa i žita«.

¹⁴⁴ Isto, 15—16. Prve plemenite ovce iz Španjolske pasmine merinos koje je narod nazvao »svilene birke« za razliku od obične domaće ovce grube vune naseleljene su 1767. u Mrkoplju u Gorskom kotaru na komorskim imanjima, ali su otud nakon nekoliko godina premještene u Moravsku i otud se širile po čitavoj Monarhiji. Jedno stado je uspješno preseljeno u selo Paukovec između Sesveta i Zeline oko 1840.

¹⁴⁵ Isto, 17. Lambl piše kako se svinje i na naprednom imanju virovitičkom još uvijek uzgajaju »jeftino u dubravah žirom«, a engleske svinje kratkih nogu i teška tijela je pogodno za uzgoj u svinjcu i »podnipošto neće da tèrči po šumah, žiri i svakojako korijenje tražeci«.

po uzgoju purana u zagrebačkoj i varaždinskoj županiji koji su se i izvozili, a Slavonija po gajenju gusaka, pataka, kokošiju i dr. Ribe su se tada više solile i sušile jer zbog pomanjkanja prometnica nisu se mogle otpremati u svježem stanju. Oko lova u šumama i ribolova na rijekama bilo je još godinama nakon ukidanja kmetskih odnosa teškoća zbog toga što je pravo lova spadalo u tzv. mala regalna prava koja je trebalo, također, otkupiti i zatim zakonski riješiti, a to se otezalo godinama i pogodovalo krivolovu i sporovima o tome.

6. Šumarstvo

Hasburška Monarhija imala je potkraj 50. godina 19. stoljeća 31,8% od ukupne površine pod šumama i iza Švedske i Rusije nalazila se na trećem mjestu u Evropi.¹⁴⁶ Među austrijskim krunovinama više od tog prosjeka imale su prialpske zemlje, npr. Koruška, Štajerska, Kranjska (od 43 do 53%), Hrvatska i Erdelj nalazile su se u sredini (37%), a Vojna krajina je bila među posljednjima (27,8%). Iza nje su bile samo Dalmacije (21,4%) i Mletačka (11,9%).¹⁴⁷

Pomnije izrađena statistika iz 1869. bilježi da je u Hrvatskoj i Slavoniji bilo 38,69% šuma, a i u Vojnoj krajini postotak je ostao gotovo isti (27,66%). Najviše i ujedno najkvalitetnije šume imale su požeška (54,95%), riječka (53,14%) i virovitička (40,87%) županija. U Vojnoj krajini najviše šuma bilo je u otočkoj (39,34%), ogulinskoj (37,10) i II. banskoj pukovnji (32,40%). Na svakog stanovnika u Hrvatskoj došlo je 1,3 a u Vojnoj krajini 1 jutro šume.¹⁴⁸

U Vojnoj krajini većina šuma, tj. ukupno 940.398 jutara ili 96% zapremale su državne šume (carske, pukovnijske i satnijske) na koje su krajišnici imali pravo korištenja — služnosti. U Hrvatskoj je vlasništvo bilo uglavnom privatno jer je samo 297.859 jutara ili 15,52% bilo u posjedu države.¹⁴⁹ Temeljni problem u posjedovnim odnosima u Hrvatskoj bila je segregacija ili odvajanje vlastelinskih od seljačkih šuma, odnosno u Vojnoj krajini nakon razvojačenja (1871) odvajanje državnih od šuma krajiških imovnih općina.¹⁵⁰ U austrijskom dijelu države donesen je radi toga Šumarski zakon 1852. koji se protegnuo i na ugarsko-hrvatski dio 1858. Posebnom šumarskom odredbom 1871. u Hrvatskoj su priznate »Obćinske šume (kao) zajednički posjed sviju stanovnika(...) koji imaju urbarijalni selištni posjed, ili koji su se prigodom dodjeljenja šume kao žiljeri (želiri)¹⁵¹ računani, pa mjestnog župnika i učitelja«. ¹⁵²

¹⁴⁶ P. Matković, Statistika, n. dj., 142—143. Švedska je imala 82%, Rusija 43,8%, Pruska 26,6%, Francuska 17,6%, Španjolska 16,6% i Engleska samo 5,2%, šumskih površina.

¹⁴⁷ Isto.

¹⁴⁸ P. Matković, Hrvatska i Slavonija, n. dj., 66—67. Usp. A. Szabo, n. dj. 218 gdje je postotak šuma 38,98 za čitavu zemlju, a požešku županiju 55,03, a za virovitičku 42,44.

¹⁴⁹ Isto.

¹⁵⁰ Godine 1872. odlučeno je da se u svakoj bivšoj krajiškoj pukovnji utemelje imovne općine, pa od 1873. postoje sve osim ličke čije je stanovništvo odbilo podjelu šuma kao nepravednu i tek kasnije osnovalo imovnu općinu. Usp. o tome D. N a n i c a n i, Imovne općine u bivšoj Vojnoj krajini, Zagreb 1898.

¹⁵¹ Želiri, željiri, žiljeri su vrsta podanika, bezemljaši, nadničari na feudalnim imanjima koji po ugovoru obrađuju neku zemlju. Zovu ih i kmetićima, stanarima, frajmanima, latinski inquilinus. Želir je, vjerojatno, nastalo od njemačkog Siedler — stanovnik.

¹⁵² P. Matković, Hrvatska i Slavonija, n. dj., 69—70.

U Vojnoj krajini postojali su stari propisi prema kojima su Krajišnici dobivali besplatno ogrjev i građu, a posebnim zakonom iz 1850. to je potvrđeno. U procesu razvojačenja donesen je 1871. poseban zakon kojim se određuje da se sva šumska prava moraju otkupiti, odnosno da se polovica svih krajiških šuma odvoji i dodijeli krajiškim općinama koje su u njima i dotad imale pravo drvarenja.¹⁵³ Sve te zakonske odredbe nije bilo lako ostvariti u praksi jer su vlastelinstva u civilnoj i uprava državnih šuma u vojničkoj Hrvatskoj nastojali da seljake, krajišnike i njihove općine prevare tako da sebi uzmu ili zadrže ponajbolje i bliže šume, a seljacima i njihovim općinama daju slabije i udaljenije. Zbog toga je više od polovice seljačkih buna šezdesetih godina izbilo baš zbog šuma i pašnjaka.¹⁵⁴ Počela je žestoka borba za šumu u okviru procesa zemljišnog rasterećenja i šumskih segregacija koja će trajati sve do polovice našega stoljeća.¹⁵⁵

Sve šume u Hrvatskoj podijelili su šumsko-gospodarski stručnjaci toga doba prema kakvoći drveta na visoke, srednje i niske, odnosno šume visokog, srednjeg i niskog uzgoja. Većina ili 1,924.627 jutara ili 76% svih šuma u Hrvatskoj bila je visokog uzgoja u kome su prevladavali hrast, bukva, jela, omorika, smreka, bor i drugo visoko i kvalitetno drvo. U Hrvatskoj i Slavoniji bilo je takve šume 1,064.900 jutara ili 68,4%, a u Vojnoj krajini 859.727 ili 88%. U Hrvatskoj je bilo 11,6% srednjeg uzgoja i 20% niskog uzgoja, a u Krajini srednjeg 3,9% i niskog uzgoja 8,1%.¹⁵⁶ Prema tome možemo zaključiti da su šume u Vojnoj krajini bile kvalitetnije nego u Hrvatskoj i davale su nakon Hrvatsko-ugarske nagodbe (1868) temeljni kapital za sve vrste investicija, posebice za izgradnju željeznica koje je vodila ugarska vlada.¹⁵⁷

Odnos prema šumama, njihovom iskorištavanju, krčenju i obnavljanju bio je smišljeniji i povoljniji u Vojnoj krajini nego u civilnoj Hrvatskoj. O tome piše suvremeni izvor: »One šume u građanskom dielu, koje su bliže moru, brodivim riekam, željeznicem i većim gradovom preko miere se sieku i haraju, jer je cijena trgovačkog drva u posljednje vrijeme poskočila, dočim se u Krajini više pazi na šumsko gospodarstvo.«¹⁵⁸ Konjunktura se odnosila poglavito na slavonske dubrave u kojima je rastao hrast lužnjak koji je davao »građu za

¹⁵³ M. Despot, Osvrt na štampanu građu i literaturu o gospodarskoj povijesti Hrvatske od 1850. do 1918, u knjizi Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske, Zagreb 1967. Autorica obrađuje i šumarstvo (312—314) i važnost prvih zakona i literature za daljnji razvoj šumarstva.

¹⁵⁴ Usp. o tome: V. Krestić, Seljački nemiri u Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih godina XIX vijeka, Zbornik Historijskog instituta JAZU, 5, Zagreb 1964, 387—438. i moj rad: Seljačke bune i nemiri u središnjoj Hrvatskoj šezdesetih godina 19. stoljeća, *Historijski zbornik* 1980—1981, Zagreb 1982, 13—50.

¹⁵⁵ Seljaci su se borili da zadrže sva prava na korištenje šuma iz feudalnog razdoblja, a bivši feudalci da ostanu i obaveze, npr. davanja za drvariju, šumsku pašu, svinjče za žirenje, (tzv. kérnjak) podvoz i drugo. Kad su ostali bez prava služnosti šumama, seljaci su počeli krasti i haraćiti šume, pa su često bili kažnjavani zbog nedopuštene paše, lova, šumske štete ili su ginuli u sukobima s vlastelinskim lugařima.

¹⁵⁶ P. Matković, Hrvatska i Slavonija, n. dj., 67.

¹⁵⁷ M. Valentić, Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1849—1881, Zagreb 1981, poglavlje: Bitka za krajiške šume i kapital potreban za gradnju prometnih magistrala (željeznica), str. 152—166.

¹⁵⁸ P. Matković, Hrvatska i Slavonija, n. dj., 70.

silno brodovlje, za podvale¹⁵⁹ željeznih pruga ciele monarhije i za vinsko posuđe polovine Europe«. ¹⁶⁰

Krajiška uprava je i posebnu pozornost obratila pošumljavanju Hrvatske krajine gdje je bilo mnogo opustošenih područja s kojih su šume posječene još u 17. i 18. stoljeću. ¹⁶¹ U Hrvatskoj su na tome radili samo neki veleposjedi koji su zapošljavali stručnjake, šumare, ¹⁶² ali i brojne lugare koji nisu mogli obraniti šumu od drvokradica i lovokradica. Postojale su, međutim, i imanja koja su vrlo jeftino kupovali stranci, unovčili šume, na stablu dobili tako mnogo više nego što su uložili, a zatim krčevine i zemlju prodavali doseljenicima. Bili su to »mrtvi kapitali« koje su odnosili stranci i ulagali mahom izvan Hrvatske. ¹⁶³ Sirovine koje su davale šume bile su osnovica za izgradnju drvnih pogona, osobito pilana, tvornica dužica i tanina, proizvodnju potaše ili pepeljike, paljenje drvenog ugljena i drugo. Zbog toga prvi drvni i staklarski pogoni nastaju u krajevima bogatim šumom i bliže prometnicama, npr. u Slavoniji i Gorskom kotaru.

Prihod od iskorištavanja šuma je rastao gotovo usporedno s izgradnjom željezničkih pruga i drvne industrije. I dok su pšenica, vino, stoka i drugi proizvodi iz Hrvatske nailazili na carinske i druge prepreke, drvo, osobito hrastovina, nisu imali konkurencije ni u Monarhiji ni izvan nje. Zbog toga iskorištavanje šuma postaje i te kako unosna grana privrede u Hrvatskoj koja privlači i strani i domaći kapital.

Z a k l j u č a k

Ovo je prvi dio veće rasprave u kojem se daju statistički podaci i njihova obrada kao uvod u analizu stanja i odnosa u agraru koji slijedi u drugom dijelu.

Hrvatska i Slavonija, odnosno banska Hrvatska imala je 1861. godine s Rijekom i Međimurjem 19.275 km², a 1871. kad je s njom sjedinjena dotadašnja Križevačko-đurđevačka krajina proširena je na 23.156 km². U njoj je živjelo 1.160.085 žitelja ili oko 50 ljudi na km². Gušće su bili naseljeni sjeverozapadni (60—90) nego istočni predjeli Hrvatske (30—50 ljudi na 1 km²). S obzirom na to da je u Slavoniji i Moslavini postojao višak zemljišta, počele su potkraj šezdesetih godina i prve seobe iz Hrvatskog zagorja, Prigorja i Primorja u savsko-dravsko porječje. Sjeverozapadni dijelovi imaju i znatno veći prirodni prirast pučanstva koji pogoduje prenaseljenosti. Od poljoprivrede i na selu ži-

¹⁵⁹ Željeznički pragovi.

¹⁶⁰ Najviše je dužice za bačve odlazilo u vinorodnu Francusku.

¹⁶¹ To se posebice odnosi na kraška područja bliže moru s kojih su kiše i vjetar odnijeli zemlju.

¹⁶² Npr. vukovarsko imanje čiji je šumar A. Divald napisao i prvu stručnu knjigu o problemima šumarstva u Hrvatskoj, te imanje Đakovačke biskupije gdje je Strossmayer zaposlio V. Račkog, brata Franje Račkog kao šumara koji je ujedno bio i šumarski pisac (M. Despot, n. dj., 312—313).

¹⁶³ Osim Jankovićá, Pejačevićá i Adamovićá u Slavoniji i nije bilo vlastelina domaćeg porijekla. Vlasnici virovitičkog posjeda bili su spomenuti knezovi Schaumburg — Lippe, valpovačkog i miholjačkog grofovi Prandau, vukovarskog Eltzi, iločkog Odeschalchi itd. Ipak, nisu svi slavonski magnati stranog prezimena bili neprijateljski raspoloženi prema Hrvatskoj i obrnuto. To najbolje potvrđuju Strossmayer i Prandau koji su bili narodnjaci.

vjelo je u početku šezdesetih godina oko 95% stanovništva, pa je Hrvatska sa Slavonijom, Vojnom krajinom i Dalmacijom spadala među gospodarski najslabije razvijene zemlje Habsburške Monarhije.

Gradovi, kojih je bilo samo 12, imali su od tisuću do 15 tisuća stanovnika i bili su više administrativni nego privredni centri. S obzirom na to da se trgovina, obrt i industrija zbog pomanjkanja kapitala vrlo sporo razvijaju, gradovi ne mogu prihvatiti višak seoskog stanovništva pa se to odražava i na stagnaciju gradova i 40 trgovišta. U oko 3 600 naselja živjelo je prosječno 320 žitelja što govori o rastresitosti i usitnjenosti naselja. U svakoj obitelji živjelo je prosječno 8,2 članova pa to potvrđuje pretpostavku da je još bila brojnija patrijarhalna kućna zadruga u odnosu na inokosnu obitelj.

Sa tri jutra korisne zemlje spadala je Hrvatska među prosjek austrijskih zemalja, ali po prosjeku oraničnih površina zaostaje i do 20% za najrazvijenijim pokrajinama. Iako je Hrvatska, posebice u istočnim dijelovima, imala ponajbolju kakvoću zemlje u Monarhiji, po načinu njene obrade i visini uroda zaostajala je za naprednijim austrijskim pokrajinama koje su imale slabiji bonitet tla, npr. Štajerska je tada dobivala 15, a Hrvatska u prosjeku 7,6 vagona raži po jutru.

Doista, Hrvatska je imala najveći postotak šuma u Habsburškoj Monarhiji (38,69), ali su one iako konjunkturane, davale najmanji prihod po jutru. Oranica je imala samo 32,70%, a vinograda, koji su donosili i desetak puta veći prihod od šuma, samo 2,24%. Uz šume imala je relativno mnogo livada (10,63%) i pašnjaka (8,75%), ali su oni, za razliku od npr. austrijskih, bili neuređeni i ekstenzivno korišteni.

O gospodarskoj zaostalosti i istodobno slaboj prehrani stanovništva svjedoče i glavne poljoprivredne kulture koje su se uzgajale na oranicama. Naime, već šezdesetih godina na prvom mjestu po ukupnoj težini proizvodnje je krumpir, zatim dolaze kukuruz, zob, raž pa tek onda pšenica i ječam. Ako tome dodamo visoku proizvodnju kupusa, onda možemo zaključiti da pučanstvo u Hrvatskoj, pa i Vojnoj krajini, živi uglavnom od jeftine i pretežno stočne hrane (kukuruz, krumpir, zob, kupus). Konstatacije o nerazvijenosti poljoprivredne proizvodnje potvrđuje i činjenica da je industrijsko bilje (šećerna repa, uljana repica, hmelj, cikorija i duhan) tada u početnoj fazi, i to uglavnom na slavonskom veleposjedu.

S obzirom na to da je tada još uvijek u Hrvatskoj u primjeni tropoljni sustav obrade, a samo ponegdje poboljšani višegodišnji plodored, da se stoka i svinje uzgajaju u prirodi, a ne u stajama te da je plansko gnojenje još slabo poznato, u zemlji se svake godine proizvodilo nedovoljno hrane. U godinama suša, poplava, mrazevâ i drugih nepogoda javlja se sve češće oskudica i glad, ljudske i životinjske epidemije. Sve to je izazivalo nezadovoljstvo, seljačke nemire i bune i permanentnu hajdučiju i razbojništvo. Rezultati žetve koje od 1861. skuplja Namjesničko vijeće (vlada) u Zagrebu pokazuju da je u zemlji vladala stalna nestašica i pothranjenost naroda.

Iako je vinograda bilo relativno malo, proizvodnja vina podmirivala je domaće potrebe i još je nešto ostajalo za izvoz. Konjunktura vina i nesređeni odnosi u posjedovanju vinograda izazivali su stalnu borbu između seljaka koji su ih obrađivali — gornjaka i bivših feudalnih gospodara. Voćarstvo je bilo tek u začetima modernizacije i ono malo što se proizvelo, upotrebljavalo se više za rakiju i žestu nego za preradu i prehranu. Uzgoj duhana bio je i koli-

činski i teritorijalno ograničen državnim monopolom, a svilarstvo naglo nazaduje zbog bolesti dudova svilca. Povrtlarstvo je razvijenije samo oko nekoliko većih gradova, a pčelarstvo je također zastarjelo i ekstenzivno pa ne daje neke značajnije rezultate.

U govedarstvu, konjogojstvu, svinjogojstvu i ovčarstvu Hrvatska vidno zaostaje za austrijskim pokrajinama te Češkom i Moravskom, pa i Monarhijom u prosjeku jer na 100 stanovnika ima samo 13,3 goveda (prema 41). Pasminski sastav u kome prevladavaju domaće i miješane životinje također je iza naprednijih zemalja Austriske Carevine, odnosno od 1867. Austro-Ugarske. Zbog čestih stočnih pošasti broj govedâ i svinjâ je do kraja šezdesetih godina još smanjen. Tomu su pridonijele i sve veće porezne obveze zbog kojih se najčešće prodaje ili plijeni stoka.

Iako je šumarstvo bilo po jedinici tla najslabije produktivna grana narodnog gospodarstva, velike šumske površine, osobito hrastici, omogućavali su, zbog velike konjunktore hrastovine u Monarhiji i zapadnoj Evropi, znatnu dobit i stvaranje kapitala za razvoj poljoprivrede i prehrambene industrije. U tome su prednjačili slavonski veleposjedi koji posluju poput pruskih latifundija, a nalazili su se uglavnom u rukama strane ili već odnarođene vlastele. Segregacija šuma i pašnjaka, pitanje njihova posjedovanja i daća za drvarenje izaziva stalne sukobe i borbu za šumu koja je trajala desetljećima i bila, uz sličnu za vinograde, jedan od najvećih problema u procesu zemljišnog rasterećenja i nestajanja feudalnih preostataka u agraru.

Prilike u Vojnoj krajini bile su uz izvjesne posebnosti vrlo slične onima u Hrvatskoj i Slavoniji. Nastojanja krajiške uprave oko modernizacije poljoprivredne proizvodnje nisu se temeljila na ekonomskim činiocima nego više na gruboj prinudi pa zato nisu nailazila na veći odaziv. Teškoće je, kao i u Hrvatskoj, izazivao i sustav kućnih zadruga koje su svojom zatvorenom, autarhičnom proizvodnjom i potrošnjom bile kočnica bržega gospodarskog razvoja. Ipak, usprkos svim teškoćama, osjeća se od šezdesetih do sedamdesetih godina izvjestan napredak u kome prednjače svjetovna i crkvena vlastelinstva, ogledna dobra i pokušališta koja osniva Gospodarsko društvo, Gospodarsko učilište u Križevcima i napredniji pojedinci. Međutim, sve te akcije nisu još bitnije zahvatile hrvatsko selo koje nema ni dovoljno znanja ni kapitala da unaprijedi vlastitu proizvodnju pa nastojanja svih gospodarskih faktora od vlade do podružnicâ Gospodarskog društva i suradnika »Gospodarskog lista« imaju pretežno prosvjetiteljski karakter.

Zusammenfassung

ZU DEN AGRARVEHÄLTNISSEN IM ZIVILKROATIEN (1860—1873)

Dr. D. Pavličević

Der vorliegende Artikel ist der erste Teil einer umfangreicheren Studie, in der der Verfasser einschlägige statistische Daten bringt, sie auswertet und die Grundvoraussetzungen für die Entwicklung der landwirtschaftlichen Produktion analysiert. Das Zivilkroatien (oder Banschaftskroatien) hatte im Jahr 1861 eine Gesamtfläche von 19.275 km², auf der 1.160.085 Einwohner lebten oder etwa 50 Menschen pro Quadratkilometer. Im Nordwesten (in den Gegenden genannt Zagorje, Prigorje und Primorje) betrug die Durchschnittsdichte 60—90 und im Osten (Slawonien) nur 30—50 Menschen pro km². Die Landwirtschaft war die Haupterwerbsquelle von 95% der ländlichen Bevölkerung, in den Städten bei weniger als 5%. In 3.600 Siedlungen lebten nur je etwa 300 Einwohner, die einzelnen Großfamilien zählten im Durchschnitt mehr als 8 Familienmitglieder. Das zeigt deutlich, daß zu dieser Zeit nicht die Familie, sondern die Familiengenossenschaften überwogen.

In Kroatien überwog der Prokopfdurchschnitt 3 Morgen landwirtschaftliche Fläche, was übrigens dem österreichischen Durchschnitt entsprach, nur daß Kroatien in Bezug auf Ackerland um 20% ärmer war. Obwohl die Bodenqualität gut war, besonders in Slawonien und Sirmien, blieb Kroatien, was die Erträge anbelangt, hinter einigen österreichischen Ländern (z. B. der Steiermark) um 50% zurück. Kroatien war das an Wäldern, Wiesen und Weideland reichste Land in der Habsburger Monarchie, diese Flächen gaben aber den geringsten Ertrag pro Flächeneinheit. Alle diese Flächen wurden extensiv bewirtschaftet wie auch das Ackerland, wo noch immer die Dreifelderwirtschaft angewendet wurde, das Land wurde wenig gedüngt, und auch das Vieh wurde extensiv gehalten, d. h. es weidete frei in der Natur und wurde nicht in Ställen gehalten.

Von der wirtschaftlichen Rückständigkeit Kroatiens im Vergleich mit Österreich, Böhmen, ja auch Ungarn zeugen die Saatarten, die auf den Agrarflächen gezüchtet wurden. Am meisten wurden billige, hochproduktive Pflanzen sowie Viehfutter bevorzugt (Kartoffeln, Mais, Hafer, Roggen, Kraut), viel weniger Weizen, Gerste, verschiedene Gemüsearten, während sich der Anbau von Industriepflanzen (Zuckerrübe, Raps, Hopfen, Zichorie) in den Anfängen befand. Die Ergebnisse sind im Osten des Landes etwas besser sowie auf den Großgrundbesitzen, die bemüht sind, die Produktion zu modernisieren, während die Bauern wegen ihrer mangelnden Bildung und der fehlenden Finanzmittel stark zurückbleiben.

In der Rinder-, Pferde-, Schweine- und Schafzucht steht Kroatien ebenfalls im Vergleich mit anderen fortschrittlicheren Ländern der Monarchie zurück. Auf 100 Einwohner kamen nur 13,3 Rinder, während der österreichische Durchschnitt 41 betrug. In allen Zweigen der Viehzucht gab es außerdem einen sehr schlechten Rassenbestand, weil die alten unproduktiven Arten überwogen. Das Vieh wurde oft von Epidemien befallen, und die Ernten wegen Dürre, Überschwemmungen oder Hagel geschmälert, so daß Hungerepidemien und Mangelerscheinungen ziemlich häufig waren. In Anbetracht der Tatsache, daß auf dem Markt eine Konjunktur des Eichenholzes, besonders desjenigen aus Slawonien und überhaupt des Holzes bestand und daß Wein gut abgesetzt werden konnte, herrschte auf dem Land ein ständiger Kampf zwischen den ehemaligen Feudalherren und den befreiten Leibeigenen um den Besitz von Wäldern und Weinbergen. Die Streitigkeiten arteten oft in Zusammenstöße, ja auch in Rebellionen der Bauern aus, und der Zerfall der Genossenschaften rief oft soziale Armut und ein immer häufiger auftretendes Räubertum und Kriminalität hervor. Der Prozeß der Grundentlastung verlief langsam sowie auch die Steigerung der landwirtschaftlichen Produktion, so daß das Dorf verarmt und nicht mehr in der Lage ist, die Steuern zu bezahlen, die dann rücksichtslos eingetrieben werden. Das kroatische Dorf ist von der Krise der Übergangszeit erfaßt, die von der beginnenden Agrarkrise noch verstärkt wurde. Von den sozialen, wirtschaftlichen und politischen Problemen auf dem Land wird jedoch im zweiten Teil dieser Arbeit die Rede sein.

FILOZOFSKI FAKULTET ZAGREB - HUMANISTIČKE I DRUŠTVENE ZNANOSTI

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
ИНСТИТУТ ХОРВАТСКОЙ ИСТОРИИ

RADOVI

VOL. 21

ZAGREB

1988.

RADOVI	VOL. 21	str. 1—296	Zagreb 1988.
--------	---------	------------	--------------

FILOZOFSKI FAKULTET ZAGREB - HUMANISTIČKE I DRUŠTVENE ZNANOSTI

Izdavač: ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST

UREDNIČKI ODBOR

Branka BOBAN, Zagreb, Mirjana GROSS, Zagreb, Josip LUČIĆ, Zagreb, Marijan MATICKA, Zagreb, Ivan OČAK, Zagreb, Tomislav RAUKAR, Zagreb, Petar STRČIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Josip LUČIĆ, Zagreb

Adresa uredništva: Filozofski fakultet Zagreb — Humanističke i društvene znanosti, Zagreb, Krčka 1

Časopis izlazi jednom godišnje

Cijena ovog broja iznosi 4.000 din

Izdavanje časopisa sufinancira Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad SR Hrvatske - VII.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu SR Hrvatske br. 6859/1 od 5. X. 1982. časopis »Radovi« oslobođen je plaćanja poreza na promet proizvoda.

Časopis je registriran u Republičkom komitetu za informacije SR Hrvatske pod br. UP-547/2 — 84 — 1984.

R A D O V I 2 1

Za izdavača
dr. Nikša Stančić

Tehnički urednik
Franjo Čuješ

SURADNICI U OVOM BROJU

AGIČIĆ DAMIR, prof. Davor

ANTOLJAK dr. STJEPAN, Zajeva 15, Zagreb

BERTOŠA SLAVEN, student, Filozofski fakultet, Zagreb

BUDAK mr. NEVEN, Filozofski fakultet, Zagreb

ČORALIĆ LOVORKA, student Filozofski fakultet, Zagreb

JELIĆ-BUTIĆ dr. FIKRETA, Institut za radnički pokret, Zagreb

JURIŠIĆ mr. IVAN, Zavod za hrvatsku povijest FF, Zagreb

KARAMAN dr. IGOR, Ružmarinka 5, Zagreb

LUČIĆ dr. JOSIP, Zavod za hrvatsku povijest FF, Zagreb

MATICKA dr. MARIJAN, docent Filozofski fakultet, Zagreb

MIJATOVIĆ ANĐELKO, profesor, Susedgrad, Zagreb

MIROŠEVIĆ mr. FRANKO, Zavod za prosvjetno-pedagošku službu Zagreb

OČAK dr. IVAN, Zavod za hrvatsku povijest FF, Zagreb

PAVLIČEVIĆ dr. DRAGUTIN, Zavod za hrvatsku povijest FF, Zagreb

SEKULIĆ ANTE, prof. Zagreb

VRANJEŠ-ŠOLJAN dr. BOŽENA, Zavod za hrvatsku povijest FF, Zagreb

WOJTISKA HENRYH, Varšava, Poljska

ŽIVKOVIĆ dr. PAVAO, Filozofski fakultet, Zadar
